

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Husitská teologická fakulta

Bakalářská práce

**JUDA HALEVI A JEHO CESTA DO ZEMĚ ZASLÍBENÉ,
S PŘIHLÉDNUTÍM K JEHO RELIGIÓZNÍ POEZII**

**JUDAH HALEVI AND HIS JOURNEY TO ERETZ JISRAEL
WITH REGARD TO HIS RELIGIOUS POETRY**

Vedoucí práce:
ThDr. Markéta Holubová, Th.D.

Autor:
Ing.Věra Razáková

2012

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci s názvem *Juda Halevi a jeho cesta do Země zaslíbené, s přihlédnutím k jeho religiózní poezii* napsala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů. Současně dávám svolení k tomu, aby tato diplomová práce byla umístěna v Ústřední knihovně UK a používána ke studijním účelům.

V Praze dne 1. července 2012.

Věra Razáková

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala ThDr. Markétě Holubové, Th.D. za vstřícnost a pochopení pro okamžiky mé tvůrčí krize a veškerou pomoc, kterou mi poskytla.

Věnování

Ráda bych tuto bakalářskou práci věnovala mé mamince, JUDr. Marii Juránkové.

Anotace

Tato bakalářská práce pojednává o životě a díle Judy Haleviho . Jeho život je popsán v souvislosti s koncem tzv. zlatého věku španělského židovstva. Důraz je kladen na zkoumání příčin jeho životního obratu v pozdním věku. Tento obrat vyústil v jeho pouť do Země zaslíbené. Práce popisuje některé podrobnosti této jeho cesty, které namnoze vešly ve známost až celá staletí po jeho smrti, v moderní době, včetně okolností jeho smrti. Co se týká jeho díla, důraz je kladen na jeho poezii, a to zejména na religiální poezii. Právě Haleviho religiální poezie dobře zrcadlí to, co ho k závěrečné pouti do Svaté země vedlo a také to, jak jeho cesta probíhala. Stručně je zmíněno i jeho jediné filozofické dílo Kuzari, protože i ono souvisí s motivací jeho cesty.

Annotation

The thesis deals with the Halevi's life and work. His life is described in the context of the final period of the golden age of Spanish Jewry. The stress is put on his late life turn that concluded in his pilgrimage to the Promised Land. The thesis describes some details of his journey. Some of them were discovered only as late as in modern times (including some circumstances of his death). Concerning Halevi's work the stress is on his poetry, above all his religious poetry. It is Halevi's religious poetry that mirrors well his life decision to make his final travel to the Holy Land and shows how this journey of his proceeded. Also Halevi's only philosophical work Kuzari is presented because it is connected to his journey as well.

Klíčová slova

Juda Halevi, středověká hebrejská poezie, religiální poezie, Země zaslíbená, sionidy.

Keywords

Juda Halevi, medieval Hebrew poetry, religious poetry, Eretz Jisrael, sionides.

Seznam použitých zkratek

Ez	Ezechiel
Iz	Izajáš
Ov	Ovadia
Ž	Žalmy

Pravidla transkripce cizích výrazů a jiných slov

Co se týká transkripce hebrejských výrazů, vycházím z úzu doc. Bedřicha Noska. Tento systém je popsán v úvodu knihy *Judaismus od A do Z*.¹

Transkripci arabských výrazů přebírám z literatury, kterou cituji. Jedná se o zdroje v angličtině.

Ve své práci užívám tvary *B-h* (a tvary odvozené) jako výraz respektu k B-žímu jménu.

¹ NEWMAN, J., SIVAN, G. *Judaismus od A do Z*. Sefer Praha 1998. Doc. Bedřich Nosek – Transkripce hebrejských výrazů. S. 9-12.

Obsah

Úvod	9
1. Dobové pozadí	12
1.1 Středověké Španělsko – muslimské a křesťanské	12
1.2 Konec „zlatého věku“ španělských Židů	14
1.3 Židé Andalusie a islám	15
2. Život Judy Haleviho	17
2.1 Obrat v bádání o životě Judy Haleviho	18
2.2 Zrod básníka	20
2.3 Dospělost a zrání	23
2.4 Vnitřní obrat v životě Haleviho	28
3. Dílo aneb Halevi - básník a filozof	30
3.1 Básník Halevi – sekulární poezie	30
3.3 Básník Halevi – religiózní poezie	33
3.4 Báseň Cijon halo tiš‘ali	34
3.4 Kuzari - filozof Halevi	35
4. Cesta do Země zaslíbené	38
4.1 Cesty poutníků v období křižácké nadvlády v Zemi zaslíbené	38
4.2 Po moři	39
4.3 Alexandrie a Fustat	41
4.4 Poslední plavba	44
5. Smrt básníka - legenda a realita	46
5.1 Legenda Gedalji ibn Jachji	46
5.2 Heinrich Heine	48
5.3 Svědectví káhirské genizy	49
5.4 Básníkova smrt	50

Závěr	53
Summary in English	55
Seznam použité literatury	57
Prameny	57
Sekundární literatura.....	57
Užité encyklopedie a slovníky	58
Elektronické zdroje	58
Seznam příloh	Chyba! Záložka není definována.
Přílohy	Chyba! Záložka není definována.

ÚVOD

Juda Haleví² (יהודה הלוי), hebrejský básník a filozof je i dnes, kdy uplynulo více než 900 let od jeho narození, fascinující postavou. Mnozí považují Haleviho za největšího středověkého hebrejského básníka.

Žil na rozhraní 11. a 12. století střídavě v křesťanském i muslimském Španělsku (lépe řečeno v jednotlivých menších středověkých státních útvarech Iberského poloostrova). V literatuře je často nazýván „sladkým pěvcem Siónu“, byl skutečným mistrem spojení arabské poezie a hebrejského básnictví. Pravda je, že hebrejská poezie byla po dlouhá století zatlačena do pozadí zájmů židovských autorů, jako by nabírala sílu a vytvořila místo pro opravdového mistra. Halevi byl ale nejenom básníkem obdařeným od přírody talentem, skutečným mistrem slova a verše, ale také učencem, učitelem a velice úspěšným lékařem. Pracoval také velice intenzivně pro andaluskou židovskou komunitu (zejména při svém dlouholetém pobytu v Toledu). Jako básník se prosadil už ve velmi raném věku a věhlas mimořádného poety si získal již za svého života. Vše nasvědčuje tomu, že byl výraznou osobností s velkým osobním charismatem. Byl vysoce vážený i obdivovaný a lidé si velmi cenili jeho společnosti a přátelství. Není proto divu, že do jeho okruhu patřilo mnoho významných židovských osobností té doby.

V závěru svého života prožil zásadní obrat, když opustil zajištěný a úspěšný život v Andalusii, zanechal za sebou i rodinu (jedinou dceru a jediného vnuka), a vydal se na pouť do Svaté země, do Jeruzaléma, ačkoliv věděl, že už se nikdy domů nevrátí. Toto jeho rozhodnutí nebylo ale žádným náhlým impulsem, dozrával k němu celý dospělý život. Nejednalo se vlastně o pouť, ale spíše o *aliju*, tedy trvalý návrat do země praotců. Halevi chtěl v Zemi zaslíbené zemřít.

V obecném povědomí je znám jako autor svého jediného, ale mimořádně významného, filozofického díla známého pod zkráceným názvem *Kuzari*³ (napsaného v arabštině).

² Jméno *Juda Halevi* se objevuje v různých zdrojích a pramenech v různých podobách, kromě *Juda* (v angličtině *Judah*) se používá také tvar *Jehuda* (transkripce hebrejská verze). V anglických zdrojích se používá *Jehudah* nebo *Yehuda*. Jeho druhé jméno také existuje v různých variantách: *Halevi*, *Ha-Levi*, *Halevy* apod.

Tato jeho práce má výjimečné postavení v židovské náboženské filozofii, a ani dnes neztratila na svém významu. Halevi je autorem několika stovek básní (všechny psané hebrejsky) různého druhu, sekulárních i religiózních. Některé se staly i součástí židovské liturgie a jsou dodnes zachovány v různých modlitebních sbírkách (*sidurech* i *machzorech*). Díky nálezům káhirske genizy se zachovalo i něco z jeho korespondence. Z těchto nálezů je mimo jiné zřejmé, že Halevi byl vysoce vážený, respektovaný a obdivovaný již za svého života, a to i za hranicemi Španělska.

Tato práce se zabývá životem a dílem Judy Haleviho i tím, jak jsou neoddělitelně propojeny. Důraz je kladen na zmíněný obrat v jeho životě a zkoumání toho, co ho přimělo k jeho pouti do Svaté země, na popis cesty samé a na její konec. Tento životní obrat, jakkoliv neočekávaný a jeho okolím většinou nepochopený, se dobře zrcadlí v jeho díle. Jednak v básních, které jsou velice emocionální ve svém vztahu k Zemi zaslíbené, a stejně tak i v knize *Kuzari*, která osvětluje jeho motivy na základě rozboru principů judaismu. Jeho filozofický koncept odmítá diasporu coby B-hem nařízený exil, ale stává se naopak výzvou k akci. Akce (čin) měla ratifikovat filozofii. Příběh života Judy Haleviho je příběh o návratu zbožného Žida z diaspory (z *galutu*) do země praotců, do *Erec Jisra'el*, na Sion.

V závěru práce se věnuji také odkazu Judy Haleviho pro moderní dobu. Působil velice silně nejen na své současníky, ale fascinoval a fascinuje i umělce a filozofy doby moderní. Dá se totiž říci, že jeho poselství získalo nový život po vzniku sionismu a později i po vzniku samotného státu Izrael. Zabýval se totiž problémem, jaký smysl (a zda vůbec nějaký) má život Židů v diaspoře a jaký význam má Jeruzalém a Svatá země v životě Židů. V době jeho cesty do *Erec Jisra'el* byl život Židů v Jeruzalémě prakticky nemožný. Přesto zastával jednoznačný názor právě ve prospěch života ve Svaté zemi. V dnešní době je situace naprosto jiná, ale diskuse o životě Židů v Izraeli versus život v diaspoře jsou stále živé a nemají jednoznačné řešení. Až velmi dlouho po smrti se stal symbolem sionismu, národním básníkem, byl znacionalizován. Jeho filozofie i jeho poezie může dnes sloužit jako určité měřítko pro moderní národ Izraele.

Moje práce je rozdělena na šest částí, kapitol. Po tomto úvodu následuje první kapitola, která se zabývá dobou (resp. dobovým pozadím), do níž se Halevi narodil, a v níž žil, tedy dobou tzv. *zlatého věku* španělských Židů. Další dvě kapitoly pojednávají postupně o jeho životě (kapitola 2.) a díle (kapitola 3.). Čtvrtá kapitola se zabývá samotnou cestou do Země zaslíbené, zatímco následující (kapitola 5.) je věnována okolnostem Haleviho smrti,

³ Celý původní název je *Kitab al-Hujjah wal-Dalil fi Nušr al-Din al-Dhalil* neboli *Knihá obrany opovrhované víry*. Do hebrejštiny byla poprvé přeložena Judou ibn Tibonem pod titulem *Sefer ha-Kuzari* již v roce 1167.

hlavně ve světle vývoje novodobých poznatků o této události. Následující kapitoly obsahují shrnutí v závěru, seznam literatury a přílohy.

V přílohách jsou mapy ilustrující politické změny na Iberském poloostrově, digitální kopie Haleviho rukopisu z nálezů v káhirské genize, ukázky titulního listu prvního vydání *Diwanu*. Samostatnou přílohu tvoří také zřejmě jediný publikovaný český překlad Haleviho básně, jehož autorem je Jiří Langer⁴, podrobný překlad a rozbor básně a několik básní v hebrejském originále.

Součástí mé práce je také anglické resumé (*Summary*).

⁴ LANGER, Jiří. *Zpěvy zavržených*. S. 35.

1. DOBOVÉ POZADÍ

1.1 Středověké Španělsko – muslimské a křesťanské

V době, kdy se Juda Halevi narodil, žilo na devadesát procent Židů v oblastech ovládaných muslimy, v říši, která tehdy sahala od Atlantického oceánu (Španělsko⁵ a Maroko) až k Indickému subkontinentu, a od Jemenu až k Arabskému moři. Andalusie⁶ (jak se nazývala muslimy⁷ ovládaná část Iberského poloostrova) byla na severozápadním kraji této obrovské říše, na hranicích s křesťanskou Evropou.

Andalusie byla islámskou od chvíle, kdy Arabové a Berberři ze severní Afriky vtrhli na počátku 8. století (r. 711) na Gibraltar. Poté pokračovali ve svém výboji směrem na sever a dobyli postupně větší část Španělska. Do té doby spadalo pobřeží Andalusie pod Byzantskou říši. Muslimská nadvláda nad Iberským poloostrovem trvala pak téměř 500 let. Na severu se však celou dobu udrželo několik křesťanských království (jako byla Kastilie, León nebo Aragonie), jejichž vládcové nikdy nepřestali považovat celé území za svoje, a tedy i křesťanské dědictví.

Nejprve bylo muslimské panství jednotné pod vládou córdobského emíra (později chalífa) z rodu Umajjovců⁸, ale v 11. století se rozpadlo na řadu menších států (tzv. *taifas*⁹) knížectví. Pod islámskou nadvládou tak na Iberském poloostrově spadaly i velice významné početné židovské obce jako byly ty v Toledu, Grenadě, Córdobě či Seville. Židé v té době již byli uvnitř islámské společnosti velice dobře etablováni. Byli bohatí, vlivní a někteří zastávali i vysoké pozice v úřadech vládců (muslimští panovníci je zaměstnávali jako dvořany), v obchodě či finančnictví. Vyvíjeli aktivity ve všech ekonomických odvětvích (kromě zemědělství). Byli velice úspěšnými lékaři, neznámá byla i osobními lékaři panovníků. Celková prosperita komunity vedla i k obrovskému rozvoji kultury, vědy, filozofie a světské poezie. Jazykem mluveným i literárním byla arabština. Židé si tento jazyk mistrně osvojili. Hebrejštiny zůstávala samozřejmě jazykem svatým, náboženským. Toto období relativní tolerance

⁵ Přesněji řečeno Iberský (nebo také Pyrenejský) poloostrov.

⁶ Název Andalusie pochází z arabského *al-Andalus*, což bylo označení části Pyrenejského poloostrova pod arabskou nadvládou neboli označení muslimského území dnešního Španělska. Tento termín byl odvozen od Vandalů, kteří oblast osídlili na přelomu 4. a 5. století.

⁷ Přesnější je použít označení Maurové, tedy muslimové pocházející ze severní Afriky (šlo převážně o Araby). Jejich jméno pochází z řeckého pojmenování obyvatel Mauretánie *mauros*.

⁸ Byl to Abd ar-Rahmán I. (731-788), jediný Umajjovec, který přežil občanskou válku s Abbásovci a uprchl právě na Iberský poloostrov (dynastie Umajjovců vládla v letech 661-750 n. l.)

⁹ Arabské slovo *taifas* značí knížectví, emirát, malé království.

(*convivencia*¹⁰ ve španělštině) se nazývá zlatým věkem španělských Židů. Zahrnuje období zhruba od počátku 10. do konce 12. století.¹¹

Židé přišli poprvé do vizigótského „Španělska“ už někdy v 7. století. Postupem času absorbovali prvky středověké islámské kultury. A protože tato pro Židy příznivá situace trvala už relativně dlouho, mnozí si mysleli, že bude trvat věčně. I dnes existuje určitá tendence toto období idealizovat. I v tomto období však byli Židé vražděni proto, že byli Židy. Jednalo se o „pouhou“ toleranci, nikoliv rovnoprávnost, Židé zůstali (stejně jako křesťané) v druhotné kategorii nevěřících. Není však pochyb o tom, že toto období bylo zlaté v oblasti kultury a hebrejského písemnictví.

Muslimové, křesťané a Židé žili skutečně po určitou dobu v relativně klidném soužití. Stabilitu zajišťovala politická i vojenská rovnováha sil mezi muslimy a křesťany na Iberském poloostrově. Obě strany se prostě museli sít s přítomností a existencí toho druhého. Muslimská nadvláda byla po většinu doby režimem umírněným a blahovolným. Byl to i logický důsledek toho, že islám a muslimové byli v té době a v této oblasti vítězi. Když se však toto rozdělení sil změnilo a muslimové začali ztrácet půdu pod nohama, nastoupil fundamentalismus a konce tolerance „nevěřících“.¹²

Historie Iberského ostrova je významnou součástí historie sefardů (*sfaradim*¹³), skupiny Židů, kteří si udrželi svébytnost (např. i v liturgii) až do současnosti. Samo slovo *sfarad* překládáme jako Španěl, avšak výraz sefardé (v širším slova smyslu) zahrnuje jak Židy ze Španělska a Portugalska, tak i *mizrachim*¹⁴ ze Severní Afriky a Blízkého východu.¹⁵ V určitých aspektech se *sfaradim* a *mizrachim* do značné míry překrývají. Sefardé v užším slova smyslu patří mezi potomky té části Židů, kteří se rozhodli po pádu Babylonské říše rukou Peršanů, vrátit do země izraelské a znovu vybudovat Chrám. Po dobytí Jeruzaléma Římany byli ti, kteří přežili, odvečeni jako otroci do Říma. Teprve po pádu Říma se vydali mnozí potomci těchto zajatců na cestu Evropou. Mnozí z nich skončili právě ve Španělsku a Portugalsku, kde vybudovali komunitu, která vzkvétala po období několika staletí a vysloužila si ono označení zlatý věk španělského židovstva.¹⁶

¹⁰ Doslova spolužití, koexistence, tedy spolužití muslimů, křesťanů a židů ve středověkém Španělsku.

¹¹ CHAZAN, Robert. *Židé středověkého západního křesťanského světa: (1000-1500)*. 3. Kapitola (Starší židovské komunity na jihu, část Křesťanské Španělsko).

¹² SCHEINDLIN, Raymond. *The Song of the Distant Dove*. S. 12.

¹³ Hebrejské שְׂפָרַד *sfarad* znamená Španěl. V Bibli (Ov 1,20) se toto slovo vyskytuje jedinkrát a označuje místo neznámé polohy, pravděpodobně ale místo v Malé Asii (v království Lydia).

¹⁴ Hebrejské מִזְרַח *mizrach* znamená východ, tedy *mizrachim* „východní Židé“.

¹⁵ RICH, Tracey R. *Judaism 101*. 1995 – 2011. [online] <http://www.jewfaq.org/ashkseph.htm>

¹⁶ KHAZOOM, Loolwa. *Jews of the Middle East* In Jewish Virtual Library [online] <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/Judaism/mejews.html>

1.2 Konec „zlatého věku“ španělských Židů

V době, kdy se Halevi narodil, byla sice stále ještě většina Španělska pod muslimskou nadvládou, ale na obzoru už se rýsovala *reconquista*, boj o získání ztracených území zpět pod křesťanskou nadvládu. Byla to doba, kdy se dějiny španělských Židů měly zásadně změnit, a to k horšímu. Křivka vývoje židovské komunity ve španělské diaspoře dosáhla vrcholu a začala neodvratně klesat.

Křesťanský sever nabíral na síle. Muslimské panství se také začalo drobit pádem centralizované vlády Umajjovců. Na konci 10. století se objevili dědické spory uvnitř vládnoucí muslimské dynastie. Slabosti muslimského protivníka využili křesťanští vládcové ze severu a začali krok za krokem zpět dobývat na muslimech ztracená území. Začalo to dobytím Toleda kastilským králem Alfonsem VI v roce 1085. Již v následujícím roce se sice proti Alfonsovi spojili vládcové Sevilly se severoafrickými Almoravidy¹⁷ a dobyli zpátky ztracená území, ale bylo to vítězství jen krátkodobé. Španělsko bylo brzo rozděleno zhruba na dvě poloviny a hranice mezi muslimy a křesťany se posunovaly podle výsledků lokálních bitev a válek. Vznikaly i enklávy vnořené do území opačného náboženství. Docházelo i k vytváření spojenectví jednotlivých měst různého náboženství proti protivníkovi stejně smíšenému¹⁸. Jednotlivé náboženské skupiny žily pod vládou opačného náboženství. Zatím ještě ani jedna skupina, ani muslimové, ani křesťané nemají sílu dosáhnout celkového vítězství.

Židovská komunita byla malá a boje se jí bezprostředně netýkaly. Dokonce s výhodou (aspoň dočasnou) vystupovala jako neutrální strana a Židé byli hojně najímáni do správních, politických a diplomatických služeb oběma protivníky a také jako prostředníci obchodních a kulturních styků. Po jistou dobu se jim tedy dařilo, nezažívali žádnou náboženskou perzekuci. Přes spolužití tří náboženských komunit, žily tyto odděleně, nemíchaly se. Každé z těchto náboženství bylo přesvědčeno o své nadřazenosti a jediné správnosti. Tato rovnováha však nebyla stoprocentně pevná a ani trvalá. Ukázkovým příkladem jsou události v Grenadě v roce 1066. Došlo k masakru, při němž bylo muslimy pobito okolo tří tisíc Židů. Signifikantní bylo i to, co předcházelo. Židé získali ve městě v důsledku politických a hospodářských okolností významná postavení a vznikla fáma, že Židé chtějí z Grenady

¹⁷ Španělské *los almoravides* bylo zkomolené z arabského *al-murabitun*, neboli lidé „ribatu“, což byl typ náboženské komunity pocházející původně z Maroka.

¹⁸ Viz např. z literatury známý příběh křesťanského válečníka a hrdiny El Cida (současnika Judy Haleviho!), který bojoval postupně za křesťanskou Kastilii, muslimskou Zaragozu, aby se nakonec sám stal vládcem nezávislé Valencie.

vytvořit židovské království. A tak dav zdecimoval celou židovskou komunitu. Navzdory tomu se židovská komunita brzy obnovila. Jako už tolikrát dříve i potom, město židovskou komunitu potřebovalo, aby prosperovalo. Do Granady pak po necelých 20 letech přichází i Juda Halevi. Ve městě jistě stále žije i mnoho lidí a tytéž rodiny, kteří se masakru účastnili. Hostitelem Haleviho se stává Moše ibn Ezra¹⁹ a jeho rodina patří (opět) mezi elitu Andalusie a Moše ibn Ezra sám je zaměstnán jako vládní úředník.

S ohrožením islámu na Pyrenejském poloostrově ze strany španělských křesťanů nakonec přichází na pomoc dynastie Almohadů²⁰ ze severní Afriky. Almohadé se opírali o přísné dodržování islámského práva a končí tak období tolerance jinověrců. Sřetenem dvou velkých ideologií, islámu a křesťanství nyní Židé velice trpí, začínají být pronásledováni z obou stran. Období tolerance zaniklo v průběhu zhruba stovky let (od druhé poloviny 11. století do druhé poloviny 12. století). Nejprve se Židé stěhují kvůli muslimskému útlaku do křesťanských království, ale ani tam již nejde o skutečnou toleranci, lépe řečeno svobodu a toleranci si musí draze vykupovat. Nakonec v roce 1212 byli Almohadé poraženi spojeným křesťanským vojskem. Celý proces *reconquisty* byl završen v r. 1492 pádem Granady, posledního maurského státu. V téže době se spojila dvě význačná křesťanská království, totiž Kastilie a Aragonie, což vedlo ke vzniku křesťanského Španělska. Poté začalo pronásledování a vyhánění muslimského i židovského obyvatelstva, což vedlo k hospodářskému i kulturnímu úpadku celé oblasti.

Židé byli nakonec vypovězeni z Iberského poloostrova až o celá staletí později než v ostatních křesťanských monarchiích římskokatolického světa. Stalo se tak definitivně vydáním Alhamberské vyhlášky (Ediktu vypovězení Židů) v dubnu 1492²¹. Dokument stanovil, že žádný Žid nesmí dále zůstat ve španělském království s výjimkou těch, kteří konvertují ke křesťanství.

1.3 Židé Andalusie a islám

Postavení Židů pod islámem se řídilo tzv. Omarovým paktem²². Tato smlouva pocházející údajně z 8. století²³ určovala některým nemuslimům, tzv. lidem knihy, tedy Židům

¹⁹ Moše Ibn Ezra – básník, filosof a lingvista (zemřel 1138).

²⁰ *Al-muwahhidūn*, doslova „monoteisté“ nebo „unitáři“.

²¹ Edikt vydali společně katoličtí panovníci Isabela II Kastilská a Ferdinand II Aragonský a vypovídal Židy z království Kastilie a Aragonu.

²² Pojmenovaný podle umajjádského chalífy Umara II. Pakt měl být uzavřen mezi Umarem II a *lidem Knihy* v roce 717 n. l. Historicitu tohoto dokumentu je však zpochybňována. Soudí se, že dokument je pozdější a byl vypracován právníky a pojmenován pro zvýšení autority.

²³ Mnozí historici však usuzují na pozdější původ smlouvy, starší datace měla textu dodat větší autoritu.

a také křesťanům, žijícím v muslimské říši, určité místo ve společnosti. Toto postavení nebylo rovnoprávné. Židé (a křesťané) však byli tolerováni a bylo jim povoleno praktikovat svoje náboženství. Svoje náboženství nesměli praktikovat veřejně, museli prokazovat muslimům úctu, oblékat se skromně, jako synagogy směly stavět jen prosté domy atd. Na druhé straně pakt zaručoval ochranu majetku Židů (a křesťanů). Nešlo však v žádném případě o multikulturní soužití tak, jako ho chápeme dnes. Protože říše islámu byla založena jako religiózní společnost, nebylo v ní oficiálně místo pro nevěřící. Ale díky speciálnímu uspořádání, ti lidé, kteří vlastnili Svaté písmo (lidé Knihy), získali na oplátku za placení daně na hlavu (*jizya*²⁴), právo na domov, osobní bezpečnost a příležitost vydělat si na živobytí. Jejich náboženské aktivity a instituce byly jejich vlastní záležitostí, a pokud platili daně, muslimská vláda je nechala organizovat a řídit jejich život v komunitě. Tato interní autonomie umožňovala židovským komunitám pod islámskou nadvládou dále pokračovat v židovském způsobu života a kultivovat židovské učení a struktury chování, které zůstávaly zakořeněné v Talmudu.

Příchodem a dobytím Pyrenejského poloostrova uvedli muslimové nejenom nové náboženství a politický režim, ale i nový režim intelektuální. Židé byli vždy citliví vůči intelektuální výzvě, a tak brzy shledali, že jejich vlastní přístup k judaismu je ovlivněn muslimským přístupem k islámu. To se projevovalo mnoha způsoby, ačkoliv se současně nikdy neodklonily od židovské specifičnosti.

Arabové sebou přinesli velký respekt a lásku k arabskému jazyku Koránu. Jejich víra, že arabština je dokonalý jazyk B-ha, dovedla Židy ke studiu hebrejštiny, aby tak dokázali, že hebrejštiny je jazyk přinejmenším stejně bohatý. Studium arabského jazyka probíhalo paralelně s vývojem hebrejské gramatiky. Tento důraz na jazyk jednak otevřel novou cestu studia Bible, stejně tak podnítil i zrození středověké hebrejské poezie. V prostředí, kde Islám posvěcoval Korán, ze kterého byly odvozeny všechny články víry a teologie, cítili Židé nutnost činit totéž ve vztahu k Bibli²⁵. Tak aby ukázali, že Bible je jediné B-ží slovo, a že zahrnuje veškeré učení. Takto se zvláště Tóra stala předmětem nebývalé a naprosto bezprecedentní pozornosti. Mimořádným příkladem biblického komentátora byl v tomto směru Abraham ibn Ezra (1089-1164). Tento učenec básník, gramatik, filosof, astronom a lékař putoval ze Španělska přes Itálii, Provence, severní Francii, a šířil tak islámský přístup k učení do dalších částí Evropy tím, že překládal díla z arabštiny do hebrejštiny. Abraham ibn Ezra byl dlouholetým přítelem Judy Haleviho a ve svých biblických komentářích opakovaně Haleviho cituje.

²⁴ Kořen slova pochází s výrazu značícího „část“ a poukazuje na část majetku, kterou je třeba poukázat ve formě daně.

²⁵ Přesněji řečeno Tóra, resp. Tanach, tedy Bible „hebrejská“.

2. ŽIVOT JUDY HALEVIHO

Když navážeme na předchozí kapitolu popisující dobu, v níž Juda Halevi žil, můžeme říci, že byl typickým představitelem oné skupiny Židů, která vzkvétala (do určité míry a do určité doby) v období tzv. zlatého věku španělského židovstva. Halevi byl vzdělaný, úspěšný a vysoce vážený člověk, skutečný intelektuál. Po celý život byl dostatečně hmotně zajištěný. Získal dobré vzdělání. V mladém věku měl to štěstí, že se mohl věnovat své největší lásce a vášni, totiž skládání básní. V průběhu let pobýval na různých místech muslimského i křesťanského Španělska. Založil také rodinu, i když nebyla příliš početná a aby ji uživil, zvolil zaměstnání lékaře (opět velice typické povolání pro vzdělané Židy té doby a té oblasti). Těšil se přízni dobrých přátel, přátel, kteří byli často sami velice uznávanými osobnostmi a také obdivu svých současníků. Byl také komunálním lídrem a zabýval se věcmi místní *kehily*. Z tohoto titulu byl také v kontaktu s dalšími židovskými komunitami Středomoří, zejména těmi v Egyptě. V této oblasti měl i kontakty obchodní, neboť se živil i obchodem.²⁶

To, čím se ale Halevi stal nejznámější, není už vůbec typické, ba naopak. V určité části života prodělal obrat, lépe řečeno uzrálo jeho dlouhodobé rozhodnutí. Od bezstarostného mladého básníka, opěvujícího lásku, přátelství a víno se přiklonil k hluboké niterné zbožnosti, k bolestnému pocitu sounáležitosti s národem v exilu a zůstala mu jediná touha, touha po blízkosti B-ha. Byl přesvědčen o naprosté výjimečnosti Erec Jisra'el a Jeruzaléma, Sionu, pro židovský národ a o tom, že právě tam je blízkost B-ží největší. Bylo pro něj vnitřním imperativem opustit život v exilu a přesunout se do Země zaslíbené. A protože toto jeho přesvědčení ostatní nesdíleli, naopak mu jeho rozhodnutí vydat se na tuto pouť vymlouvali, vydal se na cestu sám. Zanechal za sebou zajištěné živobytí, rodinu i přátele. Nemohl ale jinak.

Není to snadná práce vytvořit obraz života Judy Haleviho, protože historické zdroje jsou velice skromné. Přesto lze pečlivým studiem dostupných materiálů zmapovat mnohé z jeho života. Hodně se dozvídáme i z jeho vlastního díla. Jako básník vkládal do svých básní mnoho ze svých názorů, mnoho ze sebe samého.

²⁶ SCHEINDLIN, Raymond. *The Song of teh Distant Dove*. S. 15.

2.1 Obrat v bádání o životě Judy Haleviho

Obecně můžeme říct, že o životě Judy Haleviho mnoho podrobností neznáme. Jeho plné židovské jméno bylo Jehuda ben Šmuel Halevi²⁷. Jisté je, že se stal jedním z největších hebrejských básníků všech dob. Nejznámější je ale svým dílem náboženské filozofie *Kuzari*²⁸, které se stalo součástí židovského kánonu. Dlouho to bylo téměř vše, co se zachovalo. Většina jeho básnického díla byla po dlouhá století ztracena nebo zapomenuta, protože časem se Židé o tento žánr přestali zajímat a přestali tedy básně opisovat a šířit. S výjimkou nemnoha textů, které se zachovaly jako součást židovské liturgie v různých *sidurech* a *machzorech*²⁹. Ani o jeho životním osudu nebylo mnoho známo a hlavně jeho smrt byla známa pouze z nevěrohodné legendy.

Zajímavým a dlouhou dobu vlastně i jediným svědectvím současníků Haleviho byly odkazy a citace v biblických komentářích Abrahama ibn Ezry³⁰. Tyto odkazy jsou výrazem úcty ibn Ezry k znalostem Haleviho a jsou jen dalším důkazem jeho vzdělanosti a váženosti. Ostatně ze všech Haleviho přátelských vztahů nejužší a nejdelší bylo právě jeho přátelství s Abrahamem ibn Ezrou. Společně procestovali mnoho měst muslimského Španělska a nejméně jednou byli spolu i v severní Africe. Abraham ibn Ezra ve svých biblických komentářích nesčetněkrát cituje Haleviho v otázkách gramatiky, exegeze a filosofie. Různé pověsti hovoří o jejich vzájemném příbuzenském spříznění; pozdější tradice říká, že byli bratrance a jiná zase, že Abraham ibn Ezra byl zetěm Haleviho. Podle dopisů z káhirské genizy se ale lze domnívat, že zetěm Haleviho byl Jicchak, syn Abrahama ibn Ezry.³¹

Zcela nečekaně (a naštěstí) došlo v 19. století ke dvěma významným událostem, které zásadním způsobem rozšířily naše znalosti o Halevim, jeho životě a díle. Nejprve jako náprostem zázrakem až v naší moderní době byly jeho, jak se zdálo navždy, ztracené verše znovu objeveny a poté byl i jeho osud aspoň částečně stejně zázračně osvětlen pomocí ohromujícího archívního nálezů. I v důsledku těchto nálezů se Haleviho duchovní odkaz dočkal nového života v době intelektuálních a politických debat sionismu a v době Státu Izrael.

²⁷ Arabsky *Abu-l-Hasan ibn Levi*.

²⁸ Dílo napsané arabsky, celým názvem *Kitab al-Hujjah wal-Dalil fi Nuṣr al-Din al-Dhalil* neboli *Kniha obrany a důkazů ve prospěch opovrhovaného náboženství*, známé však spíše pod hebrejským překladem Judy ibn Tibbona s názvem *Sefer ha-Kuzari*.

²⁹ Zatímco v aškenázském prostředí se modlitební sborníky zpravidla dělily na modlitby pro šabat a všední den (*sidury*) a pro dny sváteční (*machzory*), v sefardském prostředí obsahovaly *machzory* zpravidla dohromady modlitby pro všední i sváteční dny.

³⁰ Abraham ibn Ezra (1092/3-1167) Napsal komentář k celému Tanachu. Vysoce ceněný komentář je součástí tzv. rabínské bible *Mikra'ot G'dolot*.

³¹ Galerie rabínských autorit, viz Týdeník *Šavua tov* č. 67/5768 (6. 2. 2008). S. 4.

K prvnímu obratu došlo v roce 1838, když obchodník se starými tisky objevil v Tunisu *diwan*³², středověkou sbírku poezie Haleviho a prodal ji italskému židovskému učenici Šmuelu Davidu Luzzattovi³³. Kompilátor této sbírky Jehošua bar Elijahu Halevi³⁴ ve své předmluvě k tomuto *diwanu* zmiňuje, že pracoval se starší sbírkou sebranou už předtím nejméně dalšími třemi editory, z nich jedním byl i andaluský rabínský soudce Chijja al-Daudi³⁵.

V následujících letech vydával Luzzatto postupně v několika svazcích tyto zachráněné básně Judy Haleviho. Bylo jich více než 600, z nichž bylo do té doby známo jen necelých 80 (sic!). Jako první vydal komentovanou edici 66 básní pod titulem *B'tulat bat Jehuda*³⁶. *Diwan* obsahuje kromě Haleviho básní i doprovodné poznámky kompilátorovy. Bohužel neobsahuje žádné datace. Přesto je tato sbírka bohatým zdrojem informací o díle i životě Judy Haleviho. Konečným výsledkem však je, že dnes není možné rekonstruovat přesně chronologii a detaily jeho života a díla, je však možno vytvářet celkem opodstatněné teorie a odhady.

Druhou událostí bylo objevení a hlavně zpracování pokladů káhirske genizy.³⁷ V roce 1896 Solomon Schechter³⁸, přednášející v té době na Cambridge University, měl možnost nahlédnout do několika stran hebrejského rukopisu, který si dva britští turisté přivezli z Káhiry. Jako skvělý učenec poznal možnou hodnotu rukopisů a vydal se osobně do Káhiry. Tak byl objeven skutečný potenciál slavné káhirske genizy v Ezrově synagoze³⁹. V tisíc let staré synagoze byla velká podkrovní místnost, přístupná pouze po žebříku, a to byla geniza, kam byly ukládány poškozené a doložené dokumenty v hebrejštině nebo s hebrejskými znaky, protože bylo zakázáno takové dokumenty ničit, neboť by mohly obsahovat B-ží jméno. Těchto listin bylo v podkroví od stěny ke stěně stovky tisíc naskládaných do výšky. Schechter velkou většinu dokumentů zakoupil a nechal odvézt do Anglie. Káhirska geniza je jedním z největších archivních nálezů v dějinách. Protože v době středověku se

³² *Diwan* – původně perské slovo, používané hojně v arabštině ve významu sbírka básní.

³³ Šmuel David Luzzatto (1800 – 1865), italský básník, filolog a biblický exegeta, učenec.

³⁴ Jeho bližší identita zůstává neznámá.

³⁵ יהודה הלוי se narodil v Babylónii, ale přišel do Andalusie (a zemřel v Kastilii 1154). Byl uznávaný básník a učenec. Byl rádcem krále Afonsa I Portugalského.

³⁶ Lze přeložit jako *Dívka (Panna), dcera Judova*.

³⁷ Káhirska geniza obsahovala soubor více než 100 tisíce stran vzácných hebrejských rukopisů a dalších středověkých židovských textů, které se zachránili v této egyptské (Ezrově) synagoze.

³⁸ Solomon Schechter (1847 – 1915), v Moldávii narozený rabín a edukátor. Zakladatel konzervativního judaismu.

³⁹ Ben Ezrova synagoga se nalézá ve Staré Káhiře. Synagogu zakoupil v 9.století Abraham ibn Ezra Jeruzalémský. Podle tradice stojí synagoga na místě, kde byl nalezen malý Mojžíš v košíku.

B-ží jméno používalo v listinách všeho druhu (i jinak světské dokumenty obsahovali např. slova požehnání, tedy B-ží jméno), byly dokumenty velice různorodé. Obsahovaly tak nejenom texty knih zcela neznámých, nebo zapomenutých a domněle ztracených, rabínská responsa, posvátné texty a neznámé modlitby, ale také dokumenty komunit, složky osobní korespondence, obchodní dokumenty a smlouvy, objednávky zboží, účty, listiny půjček a tak dále. Některé texty byly v hebrejštině, aramejštině a arabštině, velké množství v judeo-arabštině⁴⁰.

Materiálů bylo ohromné množství a bylo zřejmé, že jejich zpracování bude vyžadovat mnoho let práce. Nejvýznačnějším učencem, který se texty zabýval byl S.D.Goitein⁴¹, profesor *Hebrew University* v Jeruzalémě a *Institute for Advanced Studies* v Princetonu. Vydal pětitomové dílo *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*⁴². Věnoval velkou část svého života studiu, dešifrování a uspořádání těchto dokumentů a odhalil pozoruhodný obraz všedního života Židů středověkého islámského světa.

Jedním z důsledků jeho zkoumání bylo, že se objevila řada předtím neznámých detailů o životě Haleviho, detailů, o kterých nikdo nedoufal, že se kdy objeví. Dokumenty (v Haleviho případě to byly dopisy) se v převážné většině týkají událostí posledního roku života, ale několik dopisů se týká i jednoho staršího incidentu, totiž Haleviho účasti na organizování záchrany židovské dívky ze zajetí vybíráním peněz na výkupné. Bylo to v době Haleviho pobytu v Toledu. Tento incident svědčí jednoznačně o tom, že Halevi byl uznávaný lídr komunity a udržoval styky s významnými muži své doby. Je také významné, že v dopisech je zmiňován jako „*ravna* Jehuda“ („naš mistr Jehuda“), což svědčí o tom, jak byl vážený a uctíván.

2.2 Zrod básníka

Společnost, do které se Halevi narodil, byla arabsky mluvící židovská společnost. A přesto, že jazykem básní byla hebrejšтина, tak i kulturní impulsy pro ni byly arabské. Tradice poezie v Arabském prostředí byla velice dlouhá a bohatá. Šla zpátky až do arabských pouští, kde mezi nomády byla schopnost tvořit verše vysoce ceněna. Pomocí veršů se posíla-

⁴⁰ Dialekt psaný v hebrejském písmu, obsahující hebrejská slova a výrazy židů Blízkého východu, severní Afriky a Andalusie.

⁴¹ Šlomo Dov (Fritz) Goitein (1900-1985), německý židovský etnograf, historik a arabista. Jeho jméno údajně poukazuje na místo, odkud pocházela jeho rodina, totiž Kojetín na Moravě.

⁴² Jednotlivé svazky jsou rozděleny podle témat – I. Economic Foundations, II. The Community, III. The Family, IV. Daily Life, V. The Individual, VI. Cumulative Indices.

ly a vyměňovaly zprávy mezi jednotlivými kmeny, zaznamenávaly události, zdobily oslavy, opěvovali se přátelé a haněli nepřátelé, vyjadřovaly se city. Byly dokonce konány i soutěže v poezii. Na druhé straně i v kosmopolitní kultuře velkých islámských středisek východu, jako Bagdádu, Damašku či Káhiře se vytvořila třída profesionálních básníků, kteří byli podporováni urozenými bohatými patrony. Tato kulturní tradice se samozřejmě rozšířila také do muslimské Andalusie.⁴³

Ačkoliv Židé Andalusie žili uprostřed vlastního sociálního kruhu, byli silně ovlivněni hostitelskou muslimskou kulturou. Byl to do té doby zdaleka nejsilnější vliv na jakoukoliv komunitu Židů žijících v diaspoře. To je také důvod, proč měla hebrejská poezie v té době a v této části světa takový význam pro kulturní elitu židovské komunity. To bylo nakonec i důvodem, proč se Halevi, ačkoliv vyrostl na severu v křesťanské části Španělska, vydal právě na jih, do muslimské Andalusie. Totiž aby se mohl věnovat tomu, v čem tak vynikal, v umění básní.

Co se týká Haleviho narození, není úplně jisté ani místo ani přesný rok narození. Jako *místo narození* soupeří dvě města: Toledo v jižní Kastilii a severněji ležící Tudela (v Navarre)⁴⁴. Obě města v době jeho narození ležela v muslimském území, ale zatímco Toledo dobyli křesťané již v roce 1085, Tudelu až 30 let později (1115). Halevi je v textech často zmiňován jako Kastilan, ale je možné, že se i narodil v Tudelu a jeho rodina se s ním záhy přestěhovala do Toleda, do Kastilie. Je také možné, že označení Kastilie se v určitých případech používalo pro celý křesťanský sever. Halevi sám o sobě často psal jako o pocházejícím z „území křesťanů“, což by ukazovalo na Toledo, dobyté křesťany Alfonsem VI 1086 (tedy v době jeho dětství).⁴⁵

Co se týká Haleviho *data narození*, není jistotou ani rok. Nejčastěji se uvádí někdy mezi 1070 a 1075. Vychází se ze znalosti toho, že se vydal do Andalusie, když mu ještě nebylo 20, že byl pozván Moše ibn Ezrou do Granady jako důsledek svého básnického talentu a že ibn Ezra se stal jeho hostitelem a mentorem (tak vysoce cenil básnické umění svého žáka). Nabízí se otázka, zda byl Halevi v Granadě v době, kdy město dobili Almorávidé v roce 1090. Tehdy totiž ibn Ezra (a mnozí další) město opustili. Část historiků ale namítá, že ibn Ezra mohl zůstat ve městě ještě několik (nebo dokonce řadu) let po této události. To-

⁴³ HALKIN, H. *Yehuda Halevi*. S. 7.

⁴⁴ Toledo se arabsky nazývalo *Talitala*, naproti tomu Tudela *Tatila*. Spory o správné čtení jména města se týkají rukopisu Moše ibn Ezry v jeho arabsky napsané knize „Book of Discussions and Remembrance“, která je uložena v Bodleianské knihovně v Oxfordu. Původní čtení zpochybnil v roce 1970 izraelský literární historik Chajim Schirmann.

⁴⁵ HALKIN, H. *Yehuda Halevi*. Appendix A. S. 315.

to stanovisko zastával např. Raymond Scheindlin⁴⁶, který datoval rok Haleviho narození až do roku 1090). Současní literární vědci a historici se však ve velké většině kloní k dřívějšímu datu narození, nejspíše 1070.

Podobná nejistota trvala dlouho i ohledně data, místa i okolnostech úmrtí Judy Haleviho. Např. v *Jewish Encyclopedia* se píše, že „zemřel v Orientu po roce 1140“⁴⁷. Tato nejistota však byla nakonec překonána a nahrazena větší jistotou. O tom viz dále v 5. kapitole této práce.

O rodině, ze které Halevi pocházel, nevíme téměř nic, je však zřejmé, že to byla rodina vzdělaná a také finančně zajištěná. V jedné ze svých básní Halevi napsal, že se „narodil v sametu“. Jeho dětská léta spadala do období, kdy Židé v regionu žili klidně. Halevi získal solidní klasické židovské vzdělání. Znamenalo to mnohem hlubší vzdělání, než jaké dnes získají studenti ješiv a zahrnovalo mistrovské zvládnutí hebrejštiny i její gramatiky, dokonalou znalost Bible, precizní zaškolení v Talmudu i v rabínských textech a detailní obeznámení se s židovským náboženským právem. Vskutku, je docela pravděpodobné, že když dokončil svá studia, získal i titul „rabi“, titul, který byl často připojován k jeho jménu. Neznamenal to tehdy, že se stal náboženskou autoritou (rabínem), bylo to jen potvrzení jeho vzdělání. Samozřejmě, že kromě hebrejštiny, ovládal i arabštinu a španělštinu. Součástí dobrého židovského vzdělání bylo tehdy i vzdělání v klasické řecké filozofii a přírodních vědách.

Halevi byl evidentně přirozeně nesmírně talentovaný básník a básně skládal již od velmi útlého mládí. Jeho talent byl také velmi brzo rozeznán a uznáván. A tak jako mnohem později mladí literáti vyráželi do Paříže, nebo do New Yorku, tak tehdy vyrazil i Juda Halevi na jih, do muslimy ovládané Andalusie, aby se uplatnil a proslavil jako básník. V křesťanské Kastilii totiž neexistoval v židovské komunitě zdaleka tak bohatý literární život. Nejslavnější postavou Andalusie byl tehdy grenadský básník a filozof Moše ibn Ezra (1055-1135). Jemu, kterého tak obdivoval, také mladičkový Juda poslal dopis (samozřejmě rýmovaný) s prosbou o setkání. Odpovědi se napoprvé nedočkal. Cestoval tedy dále a hledal patrony, přitom dále studoval, někteří se domnívají, že i v proslavené lucenské ješivě. Složil totiž elegii, když umřel představený ješivy, slavný talmudista Izák Alfasi⁴⁸. Ješiva v Luceně byla v té době pokládána za největší španělské centrum učenců. Předpokládáme, že se mohl živit doučováním žáků. Stejně tak je pravděpodobné, že večery nejspíše trávil s přáteli

⁴⁶ SCHEINDLIN, R. *The Song of the Distant Dove*. S. 278-81.

⁴⁷ *Jewish Encyclopedia*. The unedited full-text of the 1906 Jewish Encyclopedia. [online]

<http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=643&letter=J#ixzz1KHYpilts> (1. 6. 2012)

⁴⁸ Jicchak ben Jaakov Alfasi ha-Kohen (1013 - 1103), známý též pod svým hebrejským akronymem Rif (Rabbi Jicchak al-Fasi), autor *Sefer ha-Halacha*. Jeho jméno Alfasi znamená „z Fezu“, neboť tam strávil většinu života.

a účastnil se básnických klání při víně, tak jak to tehdy bylo zvykem. A byl tak úspěšný, že se nakonec zvěst o jeho básnickém umění dostala právě k ibn Ezrovi⁴⁹ a ten ho pozval k sobě do domu jako hosta. Sympatie přerostly v přátelství a Juda Halevi tak zůstal nějakou dobu v Grenadě, v zámožném a kultivovaném prostředí. Tam také napsal své první významné básně - hlavně chvalozpěvy a básnické dopisy, i básně o lásce a vínu, odrážející jeho bezstarostný, rozmarný život v těch letech. Juda Halevi se brzy spřátelil také s bratrem Mošeho ibn Ezry Abrahamem ibn Ezrou⁵⁰ a byl v kontaktu i s dalšími velkými básníky Granady, Sevilly a Zaragozy. Kruh, ve kterém se pohyboval, byl intelektuální elitou Andalusie té doby.

2.3 Dospělost a zrání

Je zřejmě nemožné zrekonstruovat přesně různá místa a dataci Haleviho pobývání v jednotlivých španělských městech. Můžeme ale předpokládat, že žil jak v křesťanském Toledu, tak v různých městech islámského jihu Iberského poloostrova.

Berberská armáda přišla do Andalusie (1090) na pozvání městských státeků, které byly zalarmovány ztrátou Toleda v roce 1085. Tehdy totiž Toledo získala křesťanská Kastilie. Prvotní úleva ze záchrany muslimů před křesťany však brzy pominula, protože Almorávidé⁵¹ nezůstali u pouhé pomoci, ale záhy získali pod svoji kontrolu celou Andalusii. Vystřídali tak v Granadě předchozí dynastii, která byla velice tolerantní k židovským obyvatelům a vládla jim zhruba 100 let. Naproti tomu Almorávidé byli puritáni, velice podezřívaví jak ke křesťanům, tak i k Židům a hlavně k těm ve veřejných a vysokých funkcích. Židovská elita Granady musela z města uprchnout. Odešli tak i lidé z okruhu Judy Haleviho. Neví se, zda byl sám Halevi v té době v Granadě přítomen, nebo odešel již dříve, každopádně už se tam nikdy nevrátil. Poprvé v tomto období byla nastolena oficiální politika intolerance vůči „nevěřícím“ a byl to vlastně pozvolný začátek konce zlaté éry tolerance v celém jižním Španělsku. Celková situace Židů v Andalusii se tak velice zhoršila.

Po odchodu z Granady, během zhruba příštích dvaceti let, Halevi procestoval mnohé židovské obce. Přesnější trasa jeho putování není známa, ale navštívil mimo jiné znovu Lucenu (kde, jak už bylo řečeno, předtím možná studoval). V Luceně mělo židovské obyvatel-

⁴⁹ Rodina Moše ibn Ezry byla v Andalusii velice prominentní rodinou.

⁵⁰ Abraham ibn Ezra (narozen 1089 v Tudele – 1164) slavný biblický komentátor.

⁵¹ Španělské *los almoravides* bylo zkomolené z arabského *al-murabitun*, neboli lidé „ribatu“, což byl typ náboženské komunity pocházející z Maroka.

stvo velkou většinu a muselo namísto jinak požadované konverze platit obrovské válečné reparační. Dále pobýval i v Seville, v bohatém říčním přístavu na jihozápadě Andalusie. Sevilla se zbavila svého věčného rivala, Grenady a i pod Almorávidy poměrně prosperovala. Při těchto cestách Halevi navázal styky s mnoha osobnostmi a hodnostáři, např. s Josefem ibn Migašem v Luceně nebo se sevillským vezírem Meirem ibn Kamnielem. Putoval tak od patrona k patronovi, skládal oslavné a pozdravné básně, básně opěvující víno i krásu žen. Skládal verše přímo na objednávku, např. elegie a eulogie, které byly používány i na náhrobní kameny. Jindy skládal verše u příležitostí svateb atp.

Víme, že se Halevi nakonec oženil. O jeho manželce je známo jen minimum, není známo její jméno, ani nic o její rodině. Jisté je, že spolu do dospělého věku vychovali jen jedinou dceru. Narodila se nejspíše v Toledu, kolem roku 1110. Můžeme však předpokládat, že měli dětí více, ale o nejméně jedno dítě v raném věku přišli (básník napsal na toto téma velice osobní báseň, tak osobní, že se soudí, že šlo o smutek nad ztrátou vlastního syna ve velice útlém věku). Je možné, že žena Haleviho poměrně brzy zemřela, protože se o ní ve svém básnickém díle nikdy nezmiňuje. Ani jméno dcery se nedochovalo, předpokládá se však, že si vzala básníka Jicchaka ibn Ezru, syna Abrahama ibn Ezry, který sám byl také básníkem a uznávaným biblickým komentátorem, matematikem a astronomem. Starší zdroj uváděly, že zetěm Haleviho mohl být sám Abraham ibn Ezra, což je ale ve sporu s řadou známých faktů o jeho životě. Co je známo, je ale jméno Haleviho jediného vnuka, jmenoval se také Juda (Jehuda) evidentně po dědovi a jmenovitá zmínka o něm se objevuje v jedné z Haleviho básní:

*Opustil jsem svou dceru
Spřízněnou duši a jediné dítě
A bolest mi působí pomyšlení
Že opustím i jejího syna
A jediné co mu zůstane
Bude vzpomínka na mne
Vnuku, potěšení mého života
Což Jehuda může někdy zapomenout na Jehudu?
(...)⁵²*

V každém případě, jak bylo zvykem, musel si Halevi vybrat povolání, které by jeho rodinu uživilo. Zvolil si povolání lékaře. Stát se lékařem tehdy v 11. století neznamenovalo vystudovat lékařskou školu. Stát se lékařem znamenalo ovládnout dostupnou literaturu, což

⁵² Báseň se zabývá trýzní loučení. Halevi si je vědom, že už se se svým vnukem zřejmě nikdy neuvidí. Viz HALKIN, H. Yehuda Halevi. S. 83.

byly hlavně spisy Ibn Siny neboli Avicenny⁵³ (jeho *Kánon*) a arabské překlady řeckých prací Galéna. Nebyla vyžadována dokonce ani žádná praxe, nebo dokonce dobrozdání od jiného zavedeného lékaře. Středověká medicína byla jen velice základní, jak co se týká porozumění fungování lidského těla, tak co do diagnostických možností. Stejně tak i co se týkalo léků a léčení. To se omezovalo na používání bylin, nasazování diet a doporučení ke změně stylu životosprávy. Na druhé straně tak i ne příliš dobrý lékař, nemohl nadělat příliš škody.⁵⁴

Halevi byl lékařem v Toledu, kde byl lékařů nedostatek. Po dobytí města křesťany mnoho Židů a muslimů (a tedy i lékařů) město opustilo a křesťané byli proti provozování lékařského řemesla vzhledem k tehdejšímu pojetí nemoci jakožto B-žímou trestu.

Juda Halevi se však stal lékařem velice úspěšným a vyhledávaným. A také velice zaměstnaným, přičemž přepracovanost nesl velice těžce, protože mu znemožňovala věnovat se básnickému umění a studiu svatých textů. Měl také pocit, že jeho věhlas je nezasloužený, právě proto že skutečné možnosti medicíny a lékaře byly tak malé („Výsledkem je, že pracuji dnem i nocí v pošetilosti medicíny, ale ta lidi nikdy nemůže uzdravit.“⁵⁵) V jednom dopisu si stěžuje, že kvůli povinnostem velice vytíženého lékaře se nemůže věnovat svým literárním aktivitám. Píše:

„Nazval jsem toto místo *Zaneprázdněn*, protože mě udržuje v neustálém kvapu. Dělá ze mě hlídače vinic druhých, zatímco já zanedbávám tu svoji. Protože se věnuji pouze léčení druhých a brání mi věnovat se slovům proroků ... Tolik si přeji, aby Milosrdný vrátil, co bylo dříve a dal mi zpět mé mládí! Vrátil bych se ke studiu a dosáhl moudrosti, které jsem dosud nedosáhl.“⁵⁶

Když Alfonso VI Kastilský znovu dobyl Toledo pro křesťany, učinil jej hlavním městem. Snažil se na svůj dvůr nalákat křesťanské intelektuály. Do města přesídlili i mnozí Židé, kteří předtím museli opustit Granadu, např. právě Moše ibn Ezra a jeho rodina (jeden z jeho bratrů také pracoval na Alfonsově dvoře). Jako osobního lékaře měl Alfonso Josefa ibn Fari-sola, který byl také váženou hlavou židovské komunity Toleda. Byl nejen bohatý, ale velice vlivný. Dalšími významnými rodinami byli Ibn-Šošanové (jeden z jejich vnuků dosáhl později výjimečné postavení na dvoře Alfonsa VIII), Alfacharové a Abulafiové (pozdější zakladatelé slavného rabínského rodu). Židé se soustředili ve vlastní židovské čtvrti *medinet el-*

⁵³ Avicenna (980-1037), perský mnohostranný učenec. Jeho *Kánon medicíny* se stal ve středověku základní učebnicí pro lékaře.

⁵⁴ HALKIN, H. *Yehuda Halevi*. S. 68-69.

⁵⁵ SCHEINDLIN, R. *The Song of the Distant Dove*. S. 17.

⁵⁶ Tamtéž. S. 16. (Jako zdroj uveden BRODY. *Diwan*.)

jahud neboli *la judería*. Toto byla společnost, ve které se Jehuda Halevi v té době pohyboval. Každopádně jeho finanční poměry byly jistě vcelku dobré, vedle svého lékařského povolání se také zabýval obchodem, pravděpodobně s židovskými obchodníky v Egyptě, zejména s *Abū Chalfōnem ha-Levim z Damietty* (dále v textu Chalfōn)⁵⁷, který sehrál důležitou roli i při jeho cestě a pobytu v Egyptě. Halevi byl také činný v záležitostech obce, pomáhal např. shánět peníze na vykoupení zajatců. V rámci této komunitní činnosti udržoval kontakty s židovskými komunitami v severní Africe, Egyptě a Narbonne. Jako mnoho Židů té doby i on věřil, že postavení a vliv vůdců židovských obcí, kteří se pohybovali v blízkosti královského dvora, zaručují Židům v křesťanských zemích klid a bezpečnost.

Situace se ovšem zhoršila i tentokrát a Halevi jako i ostatní Židé tak byli opět zbaveni iluzí, když došlo k několika pro Židy tragickým událostem. Synovec výše zmíněného Alfonsa ibn Farissola, Šlomo, byl státním úředníkem na Alfonsově dvoře. V roce 1108 byl poslán na diplomatickou misi do Aragonského království, ale po cestě byl zavražděn. Halevi na toto téma napsal elegii, ve které přivolával B-ží hněv na křesťany, protože ke vraždě došlo na křesťanském území. Halevi z Toleda odešel zřejmě ještě před smrtí Alfonsa VI a znovu se vydal na cesty.

Když v roce 1109 Alfonso VI zemřel a na trůn měl nastoupit jeho syn Alfonso I Aragonský. V krátkém mezivládí ale vypuklo lidové povstání a lidé zaútočili na královské paláce, ale také na domy Židů. A došlo i na zabíjení Židů. Nový vládce nakonec nastolil pořádek, ale vinící nebyli nijak potrestáni, ani škoda nebyla nahrazena. V roce 1110 došlo k rozkolu mezi Alfonsem a jeho královskou manželkou Urrakou a vypukla Aragonsko-kastilská civilní válka. V Toledu zůstala u vlády Urraka, jejíž pověst nebyla valná vysloužila si přezdívku *zkažená Jezabel*. Zemřela v roce 1126.⁵⁸

Po celou tuto dobu žil Jehuda Halevi zde, v Toledu, a po celou tu dobu cítil nostalgii po životě v Andalusii, byly to vzpomínky na šťastné roky jeho života. S prostředím a atmosférou Toleda nebyl nikdy zcela spokojený. Jak léta mýjela, Halevi si uvědomoval běh života a určité opotřebení. Vždy se cítil být básníkem, ale praktické problémy života, starost o rodinu a mláď, které už minulo, vše mu po celá léta bránilo se básnění plně věnovat. V tehdejší Toledu se cítil intelektuálně izolován. A vskutku se Halevi nakonec přesunul

⁵⁷ Plným jménem *Abū Sa'īd Chalfōn ben Nataniel ha-Levi al-Dimyātī* neboli *Ibn al-Dimyātī*. Jeho rodové jméno dokazuje, že rodina pocházela z Damietty, z přístavu v deltě Nilu. Chalfōn byl cestovatel a obchodník. Cestoval mimo jiné i do Indie, Východní Afriky, Jižní Arábie, Damašku a také do Španělska a Maroka. Jeho rodina byla vysoce vážená a vzdělaná. Dva z jeho bratří byli nejvyššími soudci Jeruzalémské ješivy, která tehdy sídlila v Káhiře.

⁵⁸ HALKIN, H. *Yehuda Halevi*. S. 64-71.

zpět na jih, do Andalusie, tentokrát do Córdoby. Muselo to být ještě před rokem 1130, protože v tom roce se o něm Moše ibn Ezra zmiňuje jako o obyvateli Córdoby.⁵⁹

V té době byl už Halevi slavný básník a jistě ho Córdoba přijala s otevřenou náručí a přijala ho horlivě do svého středu. Navíc se v Córdobě setkal s mnoha starými přáteli a navázal na staré styky. Můžeme také předpokládat, že se znal s rabínským soudcem Maimonem ben Josefem, otcem Maimonida. Když Halevi definitivně Córdobu opouštěl (v roce 1140), byly malému Maimonidovi pouhé dva roky, je však pravděpodobné, že rodiny se znaly.

Atmosféra v Córdobě byla znepokojující, začala se hroutit vláda Almorávidů. Muslimská Andalusie Almorávidů byla zámořskou odnoží centra v Maroku. Tam se začalo prosazovat stále více nové militantní a puristické hnutí. Nazývali se „uctívači jediného B-ha“, z čehož vzniklo jejich pozdější označení „los almohades“, Almohadé. Almorávidům vyčítali nedostatečně pevnou víru, korupci, hříšný materialismus a také ustupování a kompromisy vůči křesťanům namísto jejich podrobení. Almorávidé ztráceli další a další pozice v boji s křesťanskou Kastilií. V roce 1135 se Alfonso VII Kastilský (syn královny Urraky) korunoval na „krále celého Španělska“. V té době to byl ještě symbolický akt, ale signalizoval směrování jeho další politiky směrem na ovládnutí muslimské Andalusie. To bylo něco nového, neboť předchozí období končila vždy kompromisem mezi muslimskými a křesťanskými vládci.⁶⁰

Nadcházející pád Almorávidů se bytostně týkal i Židů celého španělského jihu. V této době nejistoty se dařilo také mesiášským očekáváním. Tyto nálady ostatně započaly již s dobou tisíciletého výročí pádu Jeruzaléma a zničení chrámu v roce 70 n. l. Nálady očekávání blízkého příchodu Mesiáše se nevyhnuly ani Andalusii.⁶¹

Sám Halevi měl sen mystického charakteru o Jeruzalému. Lidé v té době a v Haleviho věku brali takové sny velice vážně. Existovaly spisy, které se věnovaly výkladům snů, takové pojednání napsal i sám Avicenna. Jeruzalém v Haleviho snu byl Jeruzalém znovu vybudovaný, nikoliv zničený v prachu a troskách. Zdálo se mu dokonce, že se účastní přípravy chrámových obětí (Halevi byl *levita*) a že byl obklopen obětním dýmem. Svůj sen zmiňuje ve své básni *Tvá místa, B-že, jsou místy lásky*.⁶²

⁵⁹ Tamtéž. S. 86-87.

⁶⁰ Co se týká dalších osudů Córdoby, po zániku Córdobského kalifátu (1031) připadla Córdoba Džahvanidům, roku 1069 Abbadidům ze Sevilly, roku 1091 Almorávidům a od 12. století patřila Almohadům. V roce 1236 pak Córdobu v rámci reconquisty dobyla Kastilie.

⁶¹ HALKIN, Hillel. *Yehuda Halevi*. S. 76-83.

⁶² Tamtéž. S. 112-114. (Hebrejský text j uveden v Příloze č. 4.)

2.4 Vnitřní obrat v životě Haleviho

Jak již bylo řečeno, Juda Halevi cítil dlouhodobě nespokojenost se svým životem. Prodělal v něm několik obrátů. Zpočátku v mladém věku se chtěl věnovat skládání básní a cítil břemeno praktického života. Stal se velice úspěšným lékařem, ale trpěl pocitem, že ve skutečnosti není schopen lidem pomoci. V dospělém věku ale pociťoval mnohem zásadnější a hlubší nespokojenost a prodělal obrat zcela zásadní. Byl nespokojen pro svoji odtrženost od domoviny Židů, pro svoji vzdálenost od Jeruzaléma, pro svoji pasivitu v *galutu*. Postupem času nabyt přesvědčení, že Židé nemají pasivně čekat na vysvobození z exilu, ale mají přikročit k činu a zachovat se aktivně. Byl přesvědčen, že Židé mohou žít plnohodnotný (a správný) život jenom v Erec Jisra'el, v místech kde pobývá *šechina*. Považoval za pokrytecké modlit se opakovaně za znovuoobnovení Chrámu, oplakávat Jeruzalém, a činit tak z obrovské vzdálenosti diaspory.

Tato jeho nespokojenost byla v ostrém kontrastu s životem, který žil. Byl totiž modelovým případem úspěšného Žida zlatého věku španělského židovstva. Byl hmotně zajištěný, měl rodinu, byl vzdělaný a velice úspěšný (nejen jako básník, ale i jako lékař), uznávaný, ba slavný. Byl ale vždy také součástí židovstva a byl velice citlivý k tomu, co se dělo jinde, i jinde. Pohromy, které se i v poměrně klidných časech Židům děly, ho hluboce rmoutily. Uvědomoval si velice dobře, že i situace v samotném Španělsku se začíná měnit k horšímu. Po období tolerance, byť nebyla nikdy zcela stoprocentní, se Židé dostali mezi dva nepřátelské tábory, křesťany a muslimy, a byli mezi nimi z obou stran drceni. V muslimské Andalusii nastoupili fanatičtí Almohadé a *convivencia* skončila. Vzhledem k působení křížáků v Evropě i v Zemi zaslíbené, byli křesťané pro Haleviho nenáviděným *Edomem*.

Řešením, ke kterému dospěl, bylo striktní dodržování Tóry. Začal prosazovat co největší separaci od cizích kultur a návrat do Země izraelské. Byl hluboce přesvědčený, že Židé nebudou v exilu nikdy trvale v bezpečí, bez ohledu na to, jak vábně bude exil vypadat. Je jasné, že vše toto znamenalo radikální obrat k jeho předchozímu životu a životnímu přesvědčení. A šlo o obrat radikální.

Protože byl básník, můžeme tyto změny pozorovat i v jeho díle. Jedna z jeho vůbec nejznámějších básní „*Mé srdce je na východě a já na samém kraji západu*“⁶³ vyjadřuje jak jeho niterné přesvědčení, že jeho místo není ve Španělsku a jeho osudem není žít poměrně zajištěný a klidný život daleko v diaspoře, tak i jeho úpěnlivou vnitřní touhu žít (resp. dožít) život v Erec Jisra'el. A to i přesto, že Sión (Jeruzalém) je v rukou křesťanů a z Chrámu nezbylo nic než prach a trosky. Vzdálenost mezi východem (Jeruzalémem) a západem (Španěl-

⁶³ Hebr. לְבִי בְּמִזְרַח וְאֲנִי בְּסוֹף מַעְרָב (Viz Příloha č. 4).

skem) je stejně obrovská jako vzdálenost mezi místem, kde žije a místem, kde touží být jeho duše. Míra jeho touhy po Jeruzalému a Zemi zaslíbené je obrovská a žádné překážky, ani lidské ani materiální, ho nemohou zviklat v jeho přesvědčení, že se nenachází na správném místě.

Mé srdce je na východě a já na samém kraji západu

Jak mohu vychutnávat to co jím a mít to potěšení

Jak mohu dodržet své přísahy a sliby – když Sión

Sión je v okovech Edomu⁶⁴ a já v zemi Arabů.

Je pro mě snadné opustit všechny poklady Sfaradu

Tak drahé v mých očích by bylo uvidět prach zničené Svatyně.⁶⁵

Na Haleviho stále více naléhal rozpor mezi nároky a tlakem jeho zaměstnání a jeho role veřejného činitele, tedy službou člověku, na jedné straně a mezi touhou sloužit B-hu na straně druhé. V jednom svém epigramu napsal:

Otroci Času jsou otroci otroků,

otrok B-ha samotného je však svobodný.

A tak když jiní touží po statcích,

já říkám: „Nic jiného jen B-h pro mě.“

Čas v tomto významu představuje vše, co podléhá času, tedy věci tohoto světa, majetek, pocty, postavení atp. Obrat *otroci otroků* znamená dvounásobnou vzdálenost od B-ha a poněkud paradoxně úplná a jediná *svoboda* je ve službě B-hu.⁶⁶

Poslední desetiletí svého života prožil Halevi v Córdobě. Odtud se také nakonec v roce 1140 vydal na cestu do Erec Jisra'el. V té době byl vysoce váženým člověkem, učením a věhlasným básníkem. Dokončil právě svoje filozofické dílo *Kuzari*. Aby nadále jednal v souladu se svým přesvědčením, rozhodl se vydat na cestu, která byl vystěhováním, *alijou*. Bylo mu už kolem sedmdesáti let⁶⁷.

⁶⁴ Halevi používá ve svých básních *Edom* pro označení křesťanských zemí tak, jak to bylo zvykem i v rabínské literatuře. *Edom* poukazoval na Řím.

⁶⁵ Volný překlad z hebr. originálu (uvedený v příloze č. 4 této práce). Z jazykového hlediska je zajímavé si všimnout slovní hříčky dvou slov ve čtvrtém verši, *לְרַב* znamenající kraj, oblast a *לְרַב* znamenající okov, pouto, řetěz.

⁶⁶ SCHEINDLIN, R. *The Distant Song of the Dove*. S. 17-18.

⁶⁷ Tento věk by odpovídal roku narození 1070, je tedy možné že byl i mladší.

*Mé pero je moje harfa i lyra,
má knihovna je moje zahrada i můj sad.*
(Židovské přísloví připisované J. Halevimu)

3. DÍLO ANEB HALEVI - BÁSNÍK A FILOZOF

Juda Halevi byl bytostný básník. Být básníkem bylo jeho osudem i touhou. Měl obrovský talent a vynikal ve skládání básní už od útlého mládí. Velice brzy se také proslavil a byl vysoce váženým básníkem. Jeho věhlas překročil hranice jeho vlasti, Španělska. V současné době ho mnozí považují za vůbec největšího hebrejského básníka středověku a jednoho z největších hebrejských básníků vůbec. Zatímco svoje jediné (ale zcela zásadní) filosofické dílo (*Kuzari*) napsal arabsky, verše psal vždy a výhradně v hebrejštině.

Jako většina židovských básníků té doby psal i on své básně dle formálních zvyklostí arabské poezie, používal její metriku. Jeho hebrejšтина byla arabštinou silně ovlivněna, používal například poměrně často tzv. *kalky*⁶⁸. V určité fázi svého života však tuto kombinaci striktně odmítnul s tím, že arabská forma je nejen naprosto zbytečná, ale přímo nevhodná pro hebrejské verše. Dožadoval se plného návratu k židovským zdrojům poezie. Tento jeho názor je výrazem jeho touhy po čistě národním židovském umění, nezávislém jak ve formě, tak i v obsahu.

Juda Halevi po sobě zanechal více než 800 básní (z toho zhruba 350 jsou *pjuti*⁶⁹, tedy liturgické básně). Jeho básnické dílo bývá zvykem dělit na sekulární a náboženské, nebo také liturgické a neliturgické. Ani jedno dělení však není zcela přesné. Za všech básní, tedy i z těch sekulárních, je zřejmé, že jejich autor je člověk hluboce věřící. Múza hovořila k Halevimu, coby člověku s hlubokým náboženským vzděláním, stále slovníkem starobylého svatého jazyka Bible. Jeho básně byly rozšiřovány v opisech, dostaly se postupně i mimo Španělsko a to už za jeho života.

3.1 Básník Halevi – sekulární poezie

Andalusie byla centrem hebrejské poezie založené na pravidlech arabského verše a obsahující širokou škálu nereligiózních námětů. To co bylo pro židovskou poezii novum v polovině 10. století, bylo v Haleviho době již zaběhnuté. Básníci skládali pijácké a jiné

⁶⁸ *Kalk* je lingvistický pojem označující výraz vzniklý buď jako doslovný překlad cizího výrazu (*kalky* gramatické), nebo výraz podle cizí předlohy konstituovaný (*kalky* sémantické a frazeologické) z arabských výrazů a arabské literární formy.

⁶⁹ Hebr. פּוּטִי (pl. פּוּטִיִּם) pochází z řeckého termínu ποιητής označujícímu básníka.

ryze sekulární písně. Život už nebyl trestem exilu, ale místem k tanci a radovánkám, i těm nočním a nevázaným. Další oblíbená témata arabské poezie – sexuální vášeň a láska – se stávají i součástí hebrejské poezie. Andalusie byla centrem hebrejské poezie založené na pravidlech arabského verše a obsahující širokou škálu nereligiózních námětů.

V mládí a v první fázi svého života psal hlavně poezii sekulární. Jde o básně milostné a svatební (*epithalamie*⁷⁰), básně přátelské a oslavné, *eulogie*, ale také smuteční *elegie* (žalozpěvy). Protože byl opravdovým mistrem slova, složil taky řadu poetických hádanek, hříček a *epigramů*⁷¹. Účastnil se i různých neformálních básnických soutěží. Co se týká formy, používá pro milostné básně nejčastěji formu básně rondelové⁷², nebo typu *zajal*⁷³. Jeho básně chvalozpěvů a lamentací mají většinou formu *qasidy*⁷⁴ .⁷⁵

Na prvním místě jeho sekulární poezie stojí básně o přátelství a eulogie, oslavné básně na přátele nebo význačné osobnosti a také elegie (při jejich úmrtích). Protože byl Juda Halevi už od mládí mimořádnou a pozoruhodnou osobností, po celý svůj život měl mnoho přátel, a to i mezi významnými lidmi té doby, učenici, filozofy, básníky. Ti ho právě často inspirovali k napsání básně na jejich počest. Obzvláště citem a žalem oplývající jsou jeho elegie. Mnohé z nich byly dedikovány jeho přátelům. Např. jeho elegie napsaná při úmrtí *Solomona ibn Farissola*, který byl zavražděn křesťanskými obchodníky v roce 1108 (viz kapitola 2.3), je nesmírně působivá. Jak už bylo řečeno, byl *ibn Farissol* ve službách Alfonse VII vyslán na diplomatickou misi na sever. Halevi si ho tak vysoce vážil, že v době jeho nepřítomnosti napsal oslavnou báseň na jeho počest. Chtěl mu ji věnovat u příležitosti jeho návratu. Místo toho ale přišla jen zpráva o *ibn Farissolově* vraždě. A tak Halevi napsal novou báseň, tentokrát žalozpěv. Krása této básně a její ušlechtilý tón bývají srovnávány s žalozpěvem Davida nad smrtí Jonatána. Obsahuje velice tvrdou kritiku křesťanů. Halevi

⁷⁰ Óda na počest ženicha a nevěsty

⁷¹ Odhaduje se, že složil ke stovce básní milostných a svatebních a ke dvěma stům básní přátelských, oslavných i smutečních.

⁷² Rondel (z franc. *rond, ronde*, česky *kruhový, okrouhlý* nebo *kruh*) je původem francouzská středověká lyrická forma. Jde o báseň o dvou rýmech, členěnou do tří slok. První dva verše první sloky se opakují jako refrén na konci sloky druhé a třetí. Někdy se na konci třetí sloky opakuje pouze verš první. Báseň má nejčastěji 13 nebo 14 veršů.

⁷³ *Zéjel, zajal* (z arab.), česky také *zadžal* nebo *zéchel*. Kompozice různorodých slok, velmi populární v maurské poezii Andalusie, převzaté židovskými básníky, takže existuje termín „*židovské zéchely*“, které byly pramenem pozdější trubadúrské poezie.

⁷⁴ Posloupnost veršů, přesněji dvojic veršů (dvojverší) se stejným rýmem, libovolný počet řádků, ale jednotná metrika, nejčastěji 3 sloky s různými rozšířeními.

⁷⁵ *Juda ben Šlomo Halevi* v ŠAVUA TOV (č.67/5768).

dokonce svolává hněv B-ží na křesťanské Španělsko „*Nechť jim to oplatí smrtí a vdovstvím / A zničí jejich modly a zástupy*“.⁷⁶

Za jeho nejsilnější elegii je ale považována báseň psaná na úmrtí mladé neznámé dívky. Někteří badatelé soudí, že mohlo jít o jeho dceru.⁷⁷ I když víme, že dospělosti se dožila jeho dcera jediná, neznamená to, že to byla jeho jediné narozené dítě, naopak je to spíše nepravděpodobné. V těch dobách byla vysoká dětská úmrtnost. Tato elegie ale oplakává dívku již téměř dospělou, potenciální nevěstu, která zemřela při epidemii. Báseň má zvláštní strukturu skládající se ze tří hlasů: zarmouceného otce, matky a jejich dcery samé. Refrén je inspirován Knihou Rut.⁷⁸ Všech šest slok Haleviho básně končí veršem: „*Smrt se postavila mezi tebe a mne.*“

Halevi napsal však i nádherné básně milostné, které se obsahem podobaly hebrejsko-arabské milostné poezii té doby. Jsou to básně naplněné veselým bezstarostným mládím, tak i básně o touze a utrpení neopětované lásky, básně o mukách odloučených milenců, rozpuštělé pijácké básně, básně o večírcích ve slunné Andalusii, svatební básně (*epithalamie*⁷⁹). Skládal také zábavné hádanky a epigramy⁸⁰ a zábavné hádanky.⁸¹

Do určité doby, než založil rodinu, se psaním i živil, když využíval, jak tehdy bylo zvykem, přízně různých patronů. Psal také básně na objednávku. Účastnil se i různých básnických soutěží, pro které skládal i různé básně založené na slovních hříčkách či hádankách. Byl naprostým mistrem slova.

V pozdější fázi života jeho tvorba zvažněla a věnoval se převážně básním otevřeně religiózním nebo přinejmenším obsahujícím religiózní tóny. Po části života, kterou prožil v mládí věnované příjemným stránkám života, dochází u něho k určitému vystřízlivění, probuzení, obratu. To změnilo jeho pohlížení na svět a nebylo již zdaleka tak bezstarostné a optimistické. Zdá se, že to souviselo nejen s věkem, ale i se změnou doby. A také s faktem, že byl velice citlivý k událostem, které se kolem něho děly. Je to doba vzrůstajícího náboženského fundamentalismu a nábožensko-politické nesnášenlivosti v křesťanském i muslimském světě. Byla to doba první křížové výpravy a jiných „svatých“ válek a zkušenost byla taková, že takové změny nejsou nikdy dobré pro Židy. V té době byla situace španělské židovské komunity ještě relativně dobrá, ale příznaky toho, že se vše začíná měnit

⁷⁶ HALKIN, H. *Yehuda Halevi*. S. 68.

⁷⁷ Tamtéž. S. 81.

⁷⁸ Rut 1,17: *ki ha-movet jafrid bejni u-vejnech*.

⁷⁹ Óda na počest ženicha a nevěsty

⁸⁰ Stručná satirická báseň s pointou. Má gnómický charakter (je sevřená, hutná).

⁸¹ *Juda ben Šlomo Halevi v ŠAVUA TOV* (č.67/5768).

k horšímu, byly stále častější. Jeho příklon k religiozním tématům souvisel i s jeho individuálním životním příběhem, zejména s jeho palčivou touhou vydat se na cestu do země praotců, Erec Jisra'el.

3.3 Básník Halevi – religiozní poezie

Halevi napsal na 350 synagogálních básní určených pro všední dny, šabat i pro židovské svátky. Mnoho z nich se stalo součástí židovské liturgie.

Velká část jeho básní se dá označit jako *básně galutu*. To byl literární žánr v židovské poezii té doby velmi oblíbený a v Halevim našel opravdového mistra. Obsahují i kritiku utlačovatelů, jak muslimů, tak i křesťanů. Ve svých básních se autor ztotožňuje s osudem svého národa. Jeho verše oplývají řečí Jobova pláče, Jeremiášova hořekování a prorockých vizí vykoupení a Písňe písni. Básně obsahují protichůdné emoce: smutek nad utrpením židů v exilu, obavy z možnosti z příliš opožděného vykoupení, jistotu, že B-h miluje svůj vyvolený lid, zachová Smlouvu a přinese budoucí vykoupení, ale také emoce nenávisti a touhy po odplatě.

Pijutim mají jak formu „kolektivní“, když čerpají z biblických motivů z dějin národa (zázraky v Egyptě, purimový zázrak, básně bohoslužby na Jom kipur a Roš hašana), ale převažuje lyrika individuální. Básně vyjadřují osobní náboženské prožitky. Tyto básně patří k těm nejlepším v židovské náboženské poezii vůbec. Jedná se o *slichot* (kající či usmiřující modlitby)⁸², *jocerot* (liturgické básně vkládané za požehnání *jocer or*), *kerovot* (*pijutim* Amidy), *rešujot* (úvodní *pijutim*), *nišmat* (předcházející *jocerot*), *keduša* (součást bohoslužby *ša-chritu*).⁸³

Nejvýznamnější a nejslavnější součástí Haleviho díla jsou *sionidy* (básně Siónu). Jsou jich zhruba čtyři desítky. Jsou to básně opěvující Zemi zaslíbenou, vyjadřující zklamání a bolest nad opuštěním této země jejím lidem, básně, líčící touhu Židů roztroušených v diaspoře ve všech koutech světa po návratu do Erec Jisra'el a znovunabytí její někdejší slávy. Jsou to básně silné niterné touhy autora po návratu do Erec Jisra'el. Další skupina *sionid* zobrazuje básnickými prostředky polemiku, vnitřní spor, nad směřováním a smyslem života. Pravou svobodou není zajištěn život v diaspoře, v *galutu*, ale služba B-hu, podrobení se jeho vůli, a tou je i návrat na Sión.

⁸² Druh *pijutim*. *Slichot* jsou pronášeny o veřejných postních dnech nebo v dobách obecného ohrožení. Účelem je získání B-zho odpuštění. (Viz NEWMAN, SIVAN. *Judaismus od A do Z*. S. 184-185.)

⁸³ Blíže o jednotlivých druzích *pijutim* viz NEWMAN, SIVAN. *Judaismus od A do Z*. nebo např. *Jewish Virtual Library*. [online] http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/judaica/ejud_0002_0012_0_11055.html (1.7.2012.)

Halevi už tehdy ve 12. století jakoby jasně viděl, že pro židovský národ není bezpečnější místo než Země izraelská. Na námitky, že Jeruzalém a Chrám jsou zničeny, odpovídal, že v takovém stavu byla země už v minulosti předána i předkům. Sionidy psal Halevi i potom, kdy se vydal na cestu. I jeho básně inspirované jeho plavbou na moři jsou směřovány k B-hu a plné nedočkavosti dosáhnout cíle cesty – Sión.⁸⁴

Zřejmě nejslavnější a nejvíce citovanou *sionidou* je jeho báseň *Cijon halo tiš'ali*.

3.4 Báseň Cijon halo tiš'ali

Tato báseň patří opravdu k těm nejznámějším a nejslavnějším básním Haleviho a středověkým hebrejským básním vůbec. Dostala se do mnoha sidurů coby liturgická báseň (*pijut*) a recituje se (nebo zpívá) jako *kinot*⁸⁵ na Tiša b'av (v liturgii *aškenazim*). Základním motem básně je silná touha po návratu do Země zaslíbené a do Jeruzaléma. Ačkoliv oplakává zničený Jeruzalém, není pesimistická, protože nepovažuje Svaté město za definitivně zničené, ale pouze dřímající. Báseň je typickým příkladem Haleviho tzv. *sionid* neboli *širej cion*.

První slovo básně je oslovení „Sióne“, avšak někteří autoři⁸⁶ dávají při překladu z hebrejštiny do jiného jazyka přednost překladu „Jeruzaléme“. Když se podíváme na původ⁸⁷ a výskyt tohoto slova v Bibli, uvidíme, že se opravdu nejčastěji používá ve významu Jeruzalém nebo Svatá hora (Chrátová hora) a v přeneseném významu také celý lid Izraele.

Báseň je velice rozsáhlá a je mistrovským básnickým dílem. Skládá se z 34 dvojverší. Na počátku jsou pozdravy milované zemi ze všech koutů světa a jmenovitě od autora, který je nástrojem naladěným na vyzpívání současného žalu i budoucí radosti.

*Jeruzaléme, což nemáš pozdrav
pro Tvoje zajatce, zbytky Tvého stáda?
Zde jsou pozdravy ze západu a východu
Ze severu a jihu, z blízka i z daleka, ze všech stran –
A také pozdrav od jistého muže,
Zajatce Tvé lásky
Který roní slzy jako rosa na hoře Hermon
A touží je ronit na Tvých svazích.*

⁸⁴ *Juda ben Šlomo Halevi* v ŠAVUA TOV (č.67/5768).

⁸⁵ Hebrejské *kinot* (pl. od *kina*) značí žalozpěv. Nejčastěji jsou to žalozpěvy oplakávající zničení Chrámu a recitují se o postním dnu na Tiša be-av.

⁸⁶ Např. i SCHEINDLIN, R. *The Song of the Distant Dove*.

⁸⁷ Nejčastější výklad slova je, že pochází z kořene *cnn* s významem bránit a znamenalo tedy původně opevněné místo v Jeruzalémě (předizraelské jebusejské město, které bylo dobito králem Davidem, který si z něho učinil sídlo Davidovo město). Více viz Dominik OPATRŇÝ. *Cesty Siónu*. Teologické texty 3/2009. K dispozici také [online] <http://www.teologicketexty.cz/casopis/2009-3/Cesty-Sionu.html>. (1. 7. 2012)

*Můj hlas zní jak hlas šakala, když truchlím nad tvým utrpením,
ale když sním o tom, jak se vyhnanci k Tobě vrátí,
měním se na lyru tvých písní. Any kinor l-širájich
Mé srdce touží po Bét Elu, Penielu a Machanajim,
Každé místo, kde svatí potkali posly B-ha,
Kde šechina je ve tvé blízkosti,
Kde tvůj stavitel vystavěl brány
Mířící k branám nebeským.
(...)*

Báseň vrcholí osobním vyznáním básníka:

*Přál bych si mít křídla
Abych letěl k tobě – tak daleko!
A položit kusy mého zlomeného srdce
Mezi tvé rozeklané skály
Položit svůj obličej na tvoji půdu
Laskat tvůj písek a hladit tvou zem.⁸⁸*

3.4 Kuzari - filozof Halevi

Juda Halevi je autorem jediného filozofického díla (a jediného prozaického díla), ale on sám se nikdy za filozofa nepovažoval, naopak měl proti filozofii výhrady, vymezoval se proti použití filozofie ve věcech víry a náboženství, judaismu.

Své dílo známé pod zkráceným názvem Kuzari nebo Kniha Kuzari napsal, na rozdíl od své poezie, v arabštině. Celý název „Kniha důvodů a důkazů na obranu opovrhované víry“⁸⁹ vystihuje účel díla⁹⁰. Panuje shoda v názoru, že Halevi psal knihu celých deset let a dokončil ji těsně před svoji cestou do Erec Jisra'el v roce 1140.

Toto dílo je rozsáhlé a obsažné a pojednání o něm je mimo možnosti a zaměření této práce. Jedná se o polemické dílo, namířené proti aristotelské filozofii (Halevi poukazuje na její nebezpečí pro židovskou víru), i proti islámu a křesťanství.

⁸⁸ Celý text originálu je uveden v příloze č. 4 této práce.

⁸⁹ Původní arabský název je *Kitab al-Chuja waal Dalil fi Nasr al-Din al-Dhalil*. Z arabštiny do hebrejštiny přeložil knihu pod názvem *Sefer haChochma vaha-re'aja leHaganat haDat haBecuja* ještě ve 12. Století Juda ibn Tibon. Dílo však vešlo ve známost pod názvem *Sefer haKuzari*. Tiskem vyšla poprvé v roce 1506.

⁹⁰ Původním posláním (podle svědectví samotného Haleviho) měla být polemika s karaity, ale to se zřejmě v průběhu času změnilo a dílo se dotýká karaitů jen velice okrajově.

Knihy Kuzari ale s cestou Haleviho do Země zaslíbené úzce souvisí a objasňuje (mimo jiné) velice výslovně důvody Haleviho rozhodnutí. Popisuje celý systém judaismu a obsahuje tak i názory Haleviho na exil Židů (život v diaspoře), na význam Siónu pro židovský národ, na výjimečné postavení nejen Židů, ale i hebrejštiny jako svatého jazyka pro celé dějiny lidstva a další.

Dílo má pět částí. V úvodní části mají slovo filozof, křesťan a muslim. Další čtyři knihy obsahují dialogy chazarského krále s Židem, učencem (který má v knize titul *ver⁹¹*), který králi objasňuje principy judaismu. To zahrnuje kromě jiného i poznávání B-ha skrze proroctví, specifikum a výjimečnost národa Izraele, Erec Jisra'el, Chrámu a hebrejského jazyka, uctívání B-ha skrze naplňování příkazů a dodržování zákazů, zásadní význam zjevení na Sinaji. (V páté části je ještě jednou polemika *chavera* s filozofem).

Haleviho učení je založeno na bezprostřední náboženské zkušenosti, která je nadřazena nad logickou dedukci. Uznává filozofii Aristotela jako vrcholný produkt lidského rozumu. Avšak aristotelismus stojí na smyslové zkušenosti, avšak proroci a náboženská víra vycházejí ze zvláštní zkušenosti obsažené ve zjevení, proto je nesprávné a nebezpečné aplikovat Aristotelovu filozofii na judaismus, ve které jde o B-ží zákon.

Posláním proroků není hlásat věčné spekulativní pravdy, ale učit lidi skutkům, protože konání těchto skutků učí lidi spravedlivému jednání a vede k zakoušení B-ží přítomnosti. Náboženství je o zkušenosti, nikoliv o intelektuální spekulaci. Prorocká schopnost je ovšem podle Haleviho dána pouze národu Izraele a pouze prostřednictvím něho se mohou B-hu přiblížit ostatní národy. Tato výjimečnost je dána přítomností 600.000 izraelitů přítomných zjevení a proroctví na Sinaji. Judaismus je náboženství tradice.

V knize Kuzari vyslovuje Halevi názory ve shodě s názory, které jsou vysloveny v jeho básních *sionidách*. Není mezi nimi rozporu. V Knize Kuzari se opakuje věta

„*Tvoje úmysly jsou chvályhodné, ale tvoje skutky nikoliv*“⁹².

Halevi se ústy krále Chazarů ptá:

„Vy Židé jste všichni pokrytci. Každý den se modlíte a klaníte směrem k Siónu, ale nemyslíte to vůbec vážně. Vaši předci si zvolili život v Erec Jisra'el namísto jejich rodných míst a dali přednost putovnímu životu před usedlým životem v jejich rodištích. A rozhodli se tak, ačkoliv B-ží přítomnost tam ještě nebyla viděna, naopak ta země byla tehdy plná pohanství a modloslužebnictví. A přesto si přáli se tam usadit. A i

⁹¹ *Ha-chaver* - mišnaický termín pro učence (*talmid chacham*).

⁹² *Kavanat'cha r'cuja ecel ha-bore aval ma'asecha ejnam r'cujim* (Kuzari 1,3) v HALEVI, Y. *The Kuzari*. S. 47.

v době hladu, opustili zemi jen na B-ží příkaz. A navíc si vždy přáli, aby jejich ostatky byly převezeny do Erec Jisra'el. Jak to ospravedlníš?⁹³

A *chaver* odpovídá:

„Zahanbil jsi mne, králi Chazarů, Přesně kvůli tomuto hříchu se Židé do Erec Jisra'el nevrátili v době, kdy ještě mohli. Druhý Chrám neuspěl právě proto. B-h zamýšlel pobývat v novém Chrám stejně jako pobýval v tom Prvním. Jen kdyby bývali Židé vyslyšeli volání a vrátili se dobrovolně a s nadšením. Ale vrátilo se jich jen málo. Většina z nich, včetně významných vůdců, zůstala v Babylonu. Dali přednost podřízenosti v diaspoře, aby se nemuseli vzdát svých domů a svých živností.“⁹⁴

A *chaver* zakončuje:

„Kdybychom byli opravdu připraveni otevřít celé srdce a celou duši B-hu našich předků, setkali bychom se s ním stejně zázračným způsobem jako naši předkové tehdy v Egyptě. Ačkoliv ve svých modlitbách říkáme *klanějte s směrem k jeho svaté hoře*⁹⁵ a *klanějte se podnožím jeho nohou*⁹⁶, je to pouhé švitoření špačků a papoušků. Nepřemýšlíme doopravdy o tom, co říkáme, když to říkáme. Je to tak, jak říkáš, králi Chazarů.“⁹⁷

Takto promluvil Juda Halevi ústy *chavera*. Aby nebyl pokrytcem, aby demonstroval, že on myslí slova modlitby opravdově, aby se stal příkladem, vydal se brzy poté na cestu do Erec Jisra'el.

⁹³ HALEVI, Y. The Kuzari. (2,24). S. 182

⁹⁴ HALEVI, Y. The Kuzari. (2,24). S. 183

⁹⁵ Ž. 99,9.

⁹⁶ Ž. 99,5.

⁹⁷ HALEVI, Y. The Kuzari. (2,25). S. 185

*Kde Tě mohu najít? Tvé místo je vznešené a skryté.
A kde Tě najít nemohu? Tvoje sláva naplňuje svět!*

(Začátek Haleviho básně *הַמְּצֻמָּה הַזֶּה הִיא*)

4. CESTA DO ZEMĚ ZASLÍBENÉ

V roce 1099 završily armády První křížové výpravy dobytí Jeruzaléma masakrem místní židovské komunity. Aby si křesťané zajistili nevratnost christianizace Svatého města, zakázali pobyt ve městě jak Židům, tak i muslimům. Touto událostí se tak završilo století, v jehož posledních dekádách se definitivně vyčerpalo štěstí pro Židy, kteří předtím prosperovali pod křesťanskými i muslimskými vládci.

4.1 Cesty poutníků v období křížácké nadvlády v Zemi zaslíbené

Po dobytí Jeruzaléma křížáky, zdecimování židovských komunit v Erec Jisra'el a zákazem pobývání Židů (i muslimů) v Jeruzalémě, byla kontinuita poutních obřadů narušena. Do té doby (byť s přestávkami) se např. konaly poutní obřady na Olivové hoře o svátcích Sukot. Cíle poutě byly nyní přesně určeny: „... návštěva Jeruzaléma a Hebronu, krátké setrvání na daném místě, rychlé vykonání poutního rituálu a opuštění místa. (...) Kult poutě v křížáckém období (byl) odsunut do oblasti jednotlivce a ztratil svůj hromadný charakter.“⁹⁸ Časové omezení pobytu znamenalo, že již nebylo možné se usadit a pobývat v Jeruzalémě. Poutníci začínali zpravidla svoji pouť v galilejském přístavním městě Akko⁹⁹, odkud vyráželi na obrátku do Jeruzaléma (na místo, kde stával Chrám) a Hebronu (kde byly hroby praotců). Hlavním centrem zbývající židovské populace v Zemi zaslíbené se stala Galilea a poutní cesty se často soustředily okolo galilejského kultu světců.

Na druhé straně se změnilo složení židovských poutníků, co se týká jejich regionálního původu. Dříve se poutníci rekrutovali téměř výhradně z kruhů Židů z Orientu a Byzance, zatímco cestování z větších dálek bylo výjimečné. V této době se však zlepšily podmínky cestování po moři a také se změnila duchovní atmosféra v Evropě. Evroptí Židé byli inspirováni příkladem křesťanských poutníků, kteří se vydávali na cesty do Svatého města. Přesto však po celé 12. století se jednalo jen o putování jednotlivců. Jednalo se o příslušníky náboženské intelektuální elity a také o materiálně dobře zajištěné obchodníky. Prototypem

⁹⁸ Cit. BOUŠEK, Daniel. *Židovská pouť a poutní místa na Blízkém východě v hebrejské cestopisné literatuře 12.-16. století* (Kapitola 2. Pout' v křížáckém období (1099-1291)). S. 97

⁹⁹ Hebrejsky *אֲכּוֹ* Akko, město v Galileji. Jindy se nazývá také Akra nebo Acre.

židovského poutníka se stal právě Juda Halevi (dvacet pět let po něm se na pouť do Erec Jisra'el vydal další slavný poutník – Moše ben Majmon).¹⁰⁰

4.2 Po moři

Rozhodnutí vydat se na cestu uzrávalo v Halevim delší dobu. K realizaci jeho plánu nedošlo ze dne na den. Po jedné z návštěv jeho egyptského přítele a obchodního partnera *Chalfōna ha-Leviho* ve Španělsku, napsal mu Halevi dopis, ve kterém vyjadřuje svůj smutek nad tím, že se nějakou dobu neuvidí, ale zároveň vyjadřuje naději, že se opět brzy setkají, ale tentokrát to bude on, Halevi, který se vydá na cestu. Dopis napsal zřejmě již v roce 1029. Z tohoto dopisu a z další korespondence jeho současníka *Josefa ibn el-Laktuše* a také z náznaků v několika Haleviho básních usuzují někteří badatelé, že Halevi se již jednou pokusil cestovat do Egypta, ale z cesty se předčasně vrátil.¹⁰¹

V každém případě někdy na konci léta 1140 se Halevi skutečně vydal na cestu. Předpokládáme-li, že se Halevi narodil nejspíše mezi lety 1070-1075 (viz kapitola 3.2 této práce), bylo mu v této době již 65-70 let. Plavby po Středomoří ve 12. století nebyly vůbec jednoduché a pohodlné. Lodě byly menší (15-30 m), ale hojně obsazené stovkami cestujících a jejich zavazadel, početnou posádkou, množstvím nákladu, včetně zvířat, která bylo po cestě porážena na stravu. Většina pasažérů musela cestovat ve stísněných podmínkách nevětraného podpalubí. Lůžko měli na vlastních zavazadlech a byli zpravidla namačkáni jeden vedle druhého. Sanitární poměry byly strašné. Na lodích byly krysy, kvůli kterým cestovaly také kočky.¹⁰² Přesto Halevi popisuje cestu s určitým humorem a tropí se žerty sám ze sebe. Báseň je adresována těm, které zanechal v Andalusii:

*Sestrám, bratřím, rodině a přátelům:
Pozdravy od toho,
který je vězněm naděje prodané moři,
jehož duch je rukojmím větrů,
které vanou ze západu na východ a zase zpátky!
Mezi ním a smrtí není nic více
než tenká tříška paluby
(pokud už není mrtvý,
neboť je pohřbený v dřevěné krabici*

¹⁰⁰ HALKIN, H. Yehuda Halevi . S. 96-100.

¹⁰¹ Tamtéž. Appendix G. S. 127-128, 133-134.

¹⁰² Tamtéž, S. 190-194.

*šest stop pod vodou bez místa na rakev).
S mořskou nemocí a strachem z pirátů, bouří a Mohamedánů,
sedí, protože není místo, kde stát,
leží a nemá kam natáhnout si nohy.
Kapitán je hrubián, posádka jsou tupci,
Ale on tohoto království král a oni jeho knížata,
u kterých vzdělanost nemá žádnou váhu, když neumíš plavat.
Řeknu vám však, co je mrzí:
to když se směju, protože vím,
že brzy uložím svou duši do náruče Hospodina.
Tam, kde kdysi Jeho archa a oltář stály,
Budu děkovat Jemu, který dobrem odměňuje vinu mužů,
Všemi písněmi a chválou, kterou mohu dát.¹⁰³*

Lodě byly jen velmi málo vybavené na boj s nepřízní počasí a jejich pohyb byl zcela závislý na větru. Když váł nevhodným směrem, spustila se kotva a čekalo se na změnu. Tři tisíce kilometrů dlouhá plavba ze Španělska do Egypta trvala nejméně dva měsíce. Plavba poblíž afrického pobřeží představovala nebezpečí ze strany pirátů, zničující bylo i *sirocco*, suchý prach vanoucí z pouště až na moře. Na druhé straně lodě se z bezpečnostních důvodů většinou držely pobřeží.

Přes všechny strážně a obtíže cesty, přes velice špatné podmínky samotné plavby, složil Halevi na moři několik básní, které jsou považovány za nádherné. Obzvláště na Haleviho zapůsobily okamžiky, kdy se loď ocitla osamocená na volném moři:¹⁰⁴

*Zatopila zemi nová potopa
a nenechala ani píď suché země,
Ani ptáka, zvíře či člověka?
Nezůstalo vůbec nic?
Pruh holého písku
byl by balzámem pro mysl,
i nejsušší planina
potěchou na pohled.

Ale jediné co je vidět
Je loď a nekonečné moře*

¹⁰³ Volně přeloženo z anglického překladu hebrejského originálu v HALKIN, H. *Yehuda Halevi*. S. 191-192.

¹⁰⁴ Volně přeloženo z anglického překladu s přihlédnutím k hebrejskému originálu v SCHEINDLIN, R. *The Song of the Distant Dove*. S. 240.

*Moře předstírá, že nikdy nevidělo naši loď,
Ukrývá nás ve svém srdci,
Jako zloděj ukrývající kořist.
Jen si pěň, moře! Mé srdce tluče
Jak se každým úderem blížím k Jeho svatyni¹⁰⁵.*

Jakkoliv je Halevi ohromen silou přírody a nepatrností člověka tak viditelnou právě na širém moři, zdá se, že toto ohromení koresponduje s tím, že je na cestě k Siónu a ke Svatyni. Tak jako burácí voda a vlny, tak burácí i jeho srdce.

4.3 Alexandrie a Fustat

Období závěrečné části života Haleviho, totiž posledních zhruba devíti měsíců, bylo zahalenou nejistotou, až do již zmíněného objevu a zpracování korespondence Haleviho a jeho současníků v káhirské genize. Přesné okolnosti a povaha samotné smrti Haleviho zůstává však. Ve starších zdrojích se nedočteme více než:

Po cestě plné bouří dorazil (Halevi) do Alexandrie, kde byl nadšeně přivítán přáteli a obdivovateli. V Damiettě musel bojovat proti hnutím svého srdce a prosbám svého přítele Chalfóna ha-Leviho, aby zůstal v Egyptě, který byl kdysi také půdou Židů a nyní je pro ně zemí prostou netolerantního útisku. On však odolával pokušení tam zůstat a vydal se na obtížnou cestu vnitrozemím prošlapanou Izraelity putujícími pouští. V Tyre a Damašku ho potkává únava, zlomené srdcem a zbělené vlasy. Zde autentické záznamy končí, ale židovská legenda naváže a pokračuje dál¹⁰⁶.

Na základě práce S. D. Goiteina¹⁰⁷ (a dalších) můžeme dnes rekonstruovat poslední měsíce Haleviho života. Halevi doplul do egyptské Alexandrie 8. září 1140 (24. *elulu*). Přesné datum i okolnosti jeho příplutí do Alexandrie jsou známy z dopisu, který napsal egyptský obchodník Amram ben Jicchak svému obchodnímu společníkovi a příteli Chalfónovi, který žil po proudu Nilu ve Fustatu¹⁰⁸ a který příjezd svého přítele Haleviho netrpělivě očekával. Evidentně spolu alespoň část cesty pluly dvě lodě, totiž „generálova¹⁰⁹ loď“ a „sultánova no-

¹⁰⁵ V hebrejském originálu *mikdaš elohim*.

¹⁰⁶ *Jewish Encyclopedia* (The unedited full-text of 1906 Jewish Encyclopedia). [online]: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/9005-judah-ha-levi>, (30. 6. 2012)

¹⁰⁷ GOITEIN, S. D. *A Mediterranean Society*, Volume V: The Individual, S. 448 a následující. Ostatní současní autoři vycházejí z těchto nálezů, tak je tomu i v případě Hillela HALKINA v *Yehuda Halevy* a *Josepha Yahalom* v *Yehuda Halevy. Poetry and Pilgrimage*.

¹⁰⁸ Dnes součást staré Káhiry.

¹⁰⁹ *Qā'id* (GOITEIN, S. D. *A Mediterranean Society*, Volume V: The Individual. S. 459).

vá loď“. Na lodi, která dorazila první („generálově“), cestovali obchodní společníci ben Jicchaka. Když loď přistála, informovali ho, že na druhé lodi je „mistr Juda Halevi“, a že loď brzy přistane (loď měla nakonec dvanáct dní zpoždění¹¹⁰). Ben Amram tedy píše Chalfōnovi do Fustatu:

*Moji společníci přistáli a řekli nám, že mistr Juda Halevi přijíždí na nové sultánově lodi a žádali mě, abych vás informoval. Ale já jsem vás nechtěl znepokojovat. A tak jsme čekali a čekali, až přijede. Byl jsem nervózní a modlil se k B-hu, velkému a vznešenému, aby mistr doplul v pořádku, a abyste se tak dočkal toho, na co se už tak dlouho těšíte. A pak B-h velkomyslně vyhověl a loď přistála v neděli 24. elulu. (...) Blahopřeji vaší ctihodnosti u příležitosti příjezdu našeho vzdělaného, moudrého a vzácného mistra Judy Haleviho, kéž je jeho čest upevněna navěky, a s ním, jak nám bylo řečeno, přijeli také pánové, synové mistra Abrahama ibn Ezry, kéž ho B-h ochraňuje ...*¹¹¹

Cestujícím, kteří připlouvali do Alexandrie, nebylo dovolováno okamžité opuštění lodi. Museli nejprve podstoupit požadované úřední procedury. U nemuslimských osob to znamenalo zejména prokázat, že již doma zaplatili roční daň „chráněných náboženských minorit“ (*dhimmi*). Nešlo o to, že by cestovatelé neměli příslušné potvrzení připravené, ale o to, že v té době byla v Alexandrii nezákonně vypsána nová dodatečná daň.¹¹²

Halevi skutečně cestoval se dvěma společníky, ale jen jeden byl synem Abrahama ibn Ezry, totiž Jicchak ibn Ezra. Druhým byl Šlomo ben Josef Ibn Gabbai (v jeho identitě se pisatel výše citovaného dopisu zmýlil). Oba dva doprovázeli Haleviho celou dobu, až do okamžiku jeho odjezdu do Palestiny, což nastalo následující jaro (v květnu 1141).¹¹³

Původním Haleviho záměrem bylo v Egyptě se nezdržovat. Chtěl pouze najít vhodnou loď a pokračovat v cestě dále na východ. Tento záměr se mu ale nepodařilo splnit. Evidentně v důsledku špatného počasí (časté bezvětrí na straně jedné, bouře na straně druhé) dopluli do Egypta příliš pozdě. Léto už skončilo a v tuto dobu již se nikdo neodvážil plout do Akra nebo Tyre na syro-palestinském pobřeží. Navíc již po týdnu po týdnu začínaly Vysoké svátky a po nich následovaly svátky *sukot*. Bylo tedy nemyslitelné vydat se v tuto dobu na další cestu. Halevi prostě v Egyptě zůstat musel.

Celá situace měla ještě další stránku. Haleviho reputace byla i v Egyptě obrovská. Byl skutečnou celebritou. Každý si pokládal za čest se s ním setkat a každý se s ním také setkat

¹¹⁰ Tamtéž, S. 459.

¹¹¹ SCHEINDLIN, Raymond. v *The Distant Song of the Dove*. Chapter 4 (Alexandria), S. 97-98.

¹¹² GOITEIN, S. D. *A Mediterranean Society*, Volume V: The Individual. S. 460.

¹¹³ SCHEINDLIN, Raymond v *The Distant Song of the Dove*. Chapter 4 (Alexandria), S. 99

chtěl. Již v Alexandrii byl vtažen do společenského života, ačkoliv to vůbec nebylo jeho zá-
měrem. Koneckonců byl poutníkem, cestu dlouho odkládal, a když se na ní nyní vydal, chtěl
dorazit do cíle, do Jeruzaléma, co nejdříve. Dostával se až do nepříjemných situací, protože
přední mužové egyptské židovské komunity soupeřili o jeho přízeň, zvali ho do svých domů.
Pečlivě sledovali, koho Halevi poctil svojí přítomností a těžce nesli, když byli opominuti.
Vzhledem k tomu, na jakou cestu se Halevi vydal, toužil po klidu a samotě.¹¹⁴

Opět je to korespondence z káhirske genizy, která nám objasní, jak je možné, že Ha-
levi byl tak slavný i tak daleko od svého domova, v Egyptě. Dopisy dosvědčují, že jeho bás-
ně kolovaly v korespondenci mezi Španělskem a Egyptem. Většinu šabatů a také Vysoké
svátky trávil jako host v domě *dajjana*¹¹⁵ židovské komunity v Alexandrii Aharona Ibn al-
‘Ammānī¹¹⁶, který sám byl učencem a básníkem a navíc i úspěšným lékařem. Halevi složil
na počest svého hostitele a jeho rodiny několik oslavných básní, evidentně jako projev díky
za pohostinství. Potěšený *dajjan* básně po odjezdu hosta sebral a publikoval. Díky tomu se
také zachovaly a jsou cenným svědectvím společenského života té doby v této společenské
vrstvě Židů.¹¹⁷

Je docela možné, že při b-hoslužbách na Roš hašana a Jom kipur zazněly
v alexandrijské synagoze i Haleviho liturgické básně.

Cesta do Erec Jisra’el zůstávala však stále na mysli Haleviho. Zůstával v Alexandrii
a dlouho odolával naléhání svých přátel přesunout se do Káhiry. Až nakonec pro něj zhruba
po třech měsících osobně přijel Chalfōn, který měl v Alexandrii také obchodní řízení. Cestu
do Fustatu absolvovali jakou součást karavany, která putovala deltou Nilu. Halevi byl evi-
dentně okouzlen. Charakter krajiny byl zcela odlišný od té ve Španělsku, a protože byl pod-
zim, pobřeží Nilu bylo v plné vegetaci, a po úrodných záplavách byla každá píď půdy obdě-
laná. Kromě Země izraelské žádná jiná země nebyla tolik spojena s historií židovského ná-
roda jako právě Egypt, kde se odehrálo tolik biblických událostí. Egypt byl svědkem zázraků
vykonaných B-hem ve prospěch vyvoleného národa. Tady v Egyptě začala cesta za svobo-
dou. Halevi opět reagoval svými verši:

¹¹⁴ Více viz HALKIN, H. v Yehuda Halevi. Chapter 6, S. 195-204 a SCHEINDLIN, R. v *The Distant Song of the Dove*. Chapter 4 (Alexandria), S. 100n.

¹¹⁵ Hebrejsky דַּיָּאן . V talmudické literatuře nahradilo biblické *šofet*. Zde bylo titulem *staršího* (představitele) komunity.

¹¹⁶ Jak naznačuje jeho jméno, jeho rodina pocházela z ‘Ammānu v Zajordání a reprezentovala starou Palestin-
skou tradici učenosti a básnictví.

¹¹⁷ GOITEIN, S. D. *A Mediterranean Society*, Volume V: The Individual, S. 460-461.

*Z generace na generaci o tvých zázracích, B-že, vypráví se,
A nejsou zpochybněny otcem ani synem.
Tato řeka Nil vydávala vždy svědectví
Jak její vody byly proměněny v krev
Žádný čaroděj neovládl takové kouzlo.
Jen Tvoje jméno a Mojžíšova a Áronova hůl
Proměněná Tebou v syčícího hada.
Tak pomoz Svému důvěřivému služebníku spěchat
Do místa ještě úžasnějšího než toto.¹¹⁸*

Halevi ve Fustatu slavil *Chanuku* (v prosinci 1140) a na jaře pak i *Pesach* (v březnu 1141). Celou tuto dobu, v Alexandrii i v Káhiře, byl vystaven nátlaku svých přátel a známých, kteří se mu snažili cestu do Palestiny rozmluvit. Jejich argumenty nebyly sobecké, cesta se jim zdála být příliš velikým rizikem a nesdíleli názor Haleviho na naprostou jedinečnost Erec Jisra'el pro Žida. Pro Haleviho však zůstat bylo nepřijatelné. Hlavně kvůli jeho přesvědčení, ale také proto, že nenechal vše za sebou, neopustil rodnou zem, rodinu, zavedený život jen proto, aby začal žít jakýsi nový pohodlný život v Egyptě, nebo aby se snad vrátil. Navíc už byl tak blízko svému cíli, Siónu.

4.4 Poslední plavba

Halevi se vrací zpět do Alexandrie na začátku května 1141. Loučí se s oběma spulcestopatelí, kteří se vracejí zpět do Andalusie. Jicchak Ibn Ezra zůstal v Káhiře, ale brzy se vrátí zpět ke své rodině, byl-li opravdu Haleviho zetěm, tedy k dceři a vnukovi Haleviho. Druhého společníka Šlomo Ibn Gabbaje doprovází Halevi přímo na loď.

Za tohoto druhého krátkého pobytu v Alexandrii se Haleviumu přihodila velice nepřijemná a nebezpečná věc. V Alexandrii žil jistý konvertita (od židovství k islámu) a jeho bratr, který žil ve Španělsku při odjezdu ze Španělska byl Halevi požádán jedním ze svých přátel, aby předal tomuto konvertitovu určitou částku peněz ve formě *suftaji*¹¹⁹. Není známo, zda z vlastní iniciativy nebo na přání onoho bratra, Halevi se snažil konvertitu přesvědčit, aby s ním cestoval do Palestiny (v rukou křesťanů), protože tam by se mohl navrátit zpět k judaismu bez nebezpečí ze strany muslimů. Jenomže konvertita Haleviho udal, a ten byl předveden na úřad. Naštěstí byl znám už ze své první návštěvy Alexandrie jako vážená oso-

¹¹⁸ Volně přeloženo z anglického překladu hebrejského originálu v HALKIN, Hillel. *Yehuda Halevi*. S. 205.

¹¹⁹ Nejednalo se o hotovost, ale o *suftaju*, směnný účet, který se v té době používal pro převod peněžních prostředků mezi obchodníky, viz [online]:

<http://www.newhorizon-islamicbanking.com/index.cfm?section=glossary> (1.7.2012)

ba a to ho zřejmě zachránilo. Naopak konvertita byl téměř lynčován lidmi rozhořčenými z toho, že uvedl do takového nebezpečí tak váženého a zbožného učence z ciziny.

Loď Haleviho má vyplout ve čtvrtek 8. května, ale opět mu nepřeje štěstí a nevan ten správný západní vítr. Halevi tráví dny přímo na lodi. Mezitím vyplouvají lodě opačným směrem, po východním větru, také do jeho Španělska. Známe dvě Haleviho básně na téma západního větru. První z nich žádá západní vítr, aby bojoval s větrem východním, který neustále víří moře. Druhá báseň však vyjadřuje díky západnímu větru za to, že ho „přivádí ho blízkosti jařma B-ží lásky a zároveň osvobozuje od jařma arabského“. S.D.Gotein se domnívá¹²⁰, že je možné, že tuto báseň napsal Halevi na lodi, když se konečně vítr obrátil, takže se loď mohla konečně vydat na cestu do Erec Jisra'el. Jestliže je tato domněnka správná, je tato báseň poslední, kterou máme. Loď vyplula prvního dne *šavuot* 14. května 1141 a dva měsíce nato byl Juda Halevi mrtev. Není známo, kde byl Juda Halevi pohřben. V cestopisu Benjamina z Tudely¹²¹ je zmínka o návštěvě hrobu Haleviho v Tiberiadě, ale později se objevily názory jiné a v dnešní době není místo známo.

¹²⁰ GOITEIN, S. D. *A Mediterranean Society*, Volume V: The Individual. S. 461-462.

¹²¹ V českém vydání tohoto cestopisu (Argo 2002) je však uvedeno jméno *rabi Jehonatan ben Levi*, což je převzaté z některých středověkých zdrojů, avšak v originále bylo napsáno opravdu *Jehuda*.

5. SMRT BÁSNÍKA - LEGENDA A REALITA

5.1 Legenda Gedalji ibn Jachji

Židovský renesanční učenec Gedalja ibn Jachja¹²² více než 400 let po smrti Haleviho napsal pod názvem *Šalšelet ha-kabala*¹²³ chronologii židovské historie. V tomto jeho díle se zřejmě poprvé objevuje legendární příběh Haleviho smrti, příběh který se stal na dlouhou dobu pevnou součástí židovské tradice. Ibn Jachja píše:

„V Knize genealogie¹²⁴ je psáno, že mistrovi Juda Halevimu bylo padesát let, když se vydal na cestu do Země izraelské, jak o tom svědčí jeho básně. Převzal jsem svědectví od jistého staršího, že když Halevi dosáhnul bran Jeruzaléma, roztrhnul svůj oděv a klesnul na kolena, aby tak naplnil Písmo: „Vždyť tvým služebníkům je v něm milý každý kámen a nad jeho sutinami je přepadá lítost.“ (Žalm 102,15). Recitoval žalozpěv, který sám složil „Sióne, což nezeptáš se po svých zajatcích ...“ (tj. Sion halo tiš' ali l'šalom asirajich), když v tu chvíli jeden Arab, který byl svědkem jeho zanicení, podlehl své nenávisti při pohledu na jeho nábožnou horlivost. Srazil ho svým koněm, podupal ho a zabil.“¹²⁵

Tento příběh však obsahuje problémy a nepravděpodobnosti. Základním problémem je, že v době, kdy údajně Halevi do Jeruzaléma dorazil (dorazil-li vůbec), nebyli v Jeruzalémě žádní muslimové, nebo rozhodně nevystupovali otevřeně jako muslimové, protože křižáci uzavřeli (v roce 1099 po dobití Jeruzaléma) město pro muslimy i pro Židy. Striktní zákaz byl uvolněn až mnohem později, o čemž svědčí svědectví o poutích Židů ve 12. století.¹²⁶

Dalším argumentem proti věrohodnosti tohoto příběhu je fakt, že nic podobného se neobjevilo v žádném z dochovaných dopisů, které byly napsány krátce po smrti Haleviho, a které si mezi sebou vyměnili jeho přátelé. Navíc ani sám ibn Jachja neuvádí jméno žádné autority ani řetězec tradice, ale pouze jakýsi rozhovor s blíže neurčeným starším. To vše

¹²² Gedalja ben Josef ibn Jachja (asi 1515 – asi 1587) byl italský talmudista narozený v Itálii. Jeho hlavním dílem je *Šalšelet ha-kabala* neboli *Řetězec (genealogie) tradice*, nazývaná též *Sefer Jachja*, na které pracoval po dobu více než 40 let. Hodnota tohoto jeho díla je ale výrazně snížena faktem, že do ní vložil mnoho ústních vyprávění, které posbíral jak doma, tak i na svých cestách, a že autor sám nedokáže odlišit pravdu od fikce. (*Jewish Encyclopedia*. The unedited full-text of the 1906 Jewish Encyclopedia [online] <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/15051-yahya>. (1. 7. 2012).

¹²³ *Šalšelet ha-kabala* byla poprvé vydána v roce 1587 v Benátkách. Tamtéž.

¹²⁴ Zřejmě odkaz na *Sefer juchasin* středověkého španělského astronoma, matematika a historika Abrahama Zacuta (1452 – asi 1510). Kniha popisuje historii židů od stvoření do konce 15. století.

¹²⁵ Ibn Jachja: *Sefer šalšelet ha-kabala*, 91-92. Citováno v knize SCHEINDLIN, Raymond. *The Song of the Distant Dove*. (Epilogue). S. 249.

¹²⁶ Např. Maimonides vykonal pouť do Erec Jisra'el v roce 1165.

nasvědčuje tomu, že se jedná pouze o lidovou tradici. Koneckonců ibn Jachja prezentuje podobným způsobem i další příběhy Haleviho současníků.

I když je tento příběh legendou, přes to je velice cenný a má svoji nezanedbatelnou vypovídací hodnotu, neboť jeho charakter a obsah zcela odpovídá skutečnému obrazu reálného Judy Haleviho, tak jak ho můžeme poznat z jeho básní, z jeho díla i ze zachované korespondence jeho samého i jeho přátel a současníků. Nakonec i sám ibn Jachja cituje ve své legendě jednu z básní Jehudy Haleviho (*Cion halo tiš'ali*).

Není tedy vůbec divu, že Juda Halevi získal pověst velice zbožného člověka, oddaného B-hu vroucí láskou. Také příběh jeho pouti (či spíše *aliji*)¹²⁷ do Erec Jisra'el byl v jeho době něčím zcela výjimečným. Jeho básně, které napsal na téma návratu na Sijon i jeho básně, které psal přímo na cestě, vytvořili atmosféru, kterou legenda o jeho smrti jako mučedníka Izraele jenom logicky završuje.

Co se týká legendou popsaného kratičkého momentu jeho imaginárního setrvání v městě měst, Jeruzalémě, totiž faktu, že zemřel již v branách města, připomeňme si verš v Haleviho básni:

*Ó, B-že, k tobě vždy směřuji všechna svá přání
Ač nesdělena slovy o tvoji milost snažně prosím
Byť na jediný moment – a pak zemřít.
Kéž by toto jediné přání mi bylo splněno
Pak vložil bych poslední dech to tvých rukou
A ulehнул v míru k odpočinku - jak přesladký by ten spánek byl.*¹²⁸

Jedním z prvních kdo seriózně zpochybnil věrohodnost verze ibn Jachji byl Šmuel David Luzzato¹²⁹, a to v úvodu do první kritické edice Haleviho poezie, kterou vydal pod názvem *Betulat bat Jehuda* v Praze v roce 1840.¹³⁰ Na základě podrobné vědecké analýzy došel k závěru, že ibn Jachjova verze je pouhá fabrikace. Luzzato dospěl k názoru, že Halevi nezahynul v branách Jeruzaléma, ale už na cestě do Jeruzaléma, při pozemní cestě přes egyptskou poušť.¹³¹

¹²⁷ Často se mluví v souvislosti s cestou Haleviho do Erec Jisra'el o pouti, ale ve skutečnosti se jednalo spíše o aliju. Z pouti se poutníci opět vraceli do svých domovů, ale Halevi chtěl ve Svaté zemi svůj život dožít.

¹²⁸ Volný překlad prvních 6 řádek básně *Adonaj neg'decha kol taavati*.

¹²⁹ Šmuel David Luzzato (1800 – 1865), italský básník, filolog a biblický exegeta, učenec.

¹³⁰ Zdrojem byl Luzzatovi rukopis Diwan Ješua, který koupil krátce předtím v Tunisu. Básně uspořádal, zeditoval a interpretoval.

¹³¹ YAHALOM, J. *Yehuda Halevi. Poetry and Pilgrimage*. Kap. 2, S. 9-11.

5.2 Heinrich Heine

Tragický osud básníka na cestě za splněním svého životního snu fascinovala po generace také řadu umělců a spisovatelů. Jedním z nich byl i slavný německý romantický básník a konvertita Heinrich Heine (1797-1856)¹³². Heine je poněkud tragickým představitelem asimilovaného Žida, který ztratil svoje židovské kořeny. Heine byl evidentně okouzlen představou Haleviho romantického nacionalismu. Ke konci života, v době kdy byl upoután na lůžko, vydal Heine sbírku poezie *Romanzero* (1851), jejíž jednu část tvořily „Hebrejské melodie“¹³³ (název převzal od Lorda Byrona, kterého obdivoval). Součástí Hebrejských melodií je i rozsáhlá báseň (má více než dvě stě čtyřverší) *Yehuda ben Halevy*. V ní líčí také smrt Judy Haleviho, a to z rukou okolo projíždějícího Araba, který mu protne kopím srdce. Povšimněme si, že celá báseň začíná citátem z Žalmu 137:

*Jazyku můj, přischni k patru,
spráhni bídně, uschni ruko,
zapomene-li mé srdce
někdy na Jeruzalém!*¹³⁴

Báseň obsahuje obrazy z života Haleviho od jeho narození (Toledo v Kastilii), přes dětství (otec ho učí studovat svaté texty – Tóru, Targum Onkelos, Talmud, hagadu i halachu) až do dospělosti. Báseň zmiňuje Haleviho básnické mistrovství i jeho dílo *Kuzari*, jeho přátelství s ibn Ezrou. Nazývá Haleviho „básníkem B-ží milosti“ a geniem, líčí jeho stesk po Jeruzalému a Svaté zemi. Část líčící násilnou smrt Judy Haleviho zní ve shodě s legendou zachycenou ibn Jachjou:

*Ano, Sionská to píseň,
již Jehuda ben Halevy
umíraje v troskách
zpíval o Jerusalemu.
...
...*

¹³² Heinrich Heine pocházel z nepříliš zbožné židovské rodiny, sám se stal protestantem (1825) kvůli kariéernímu postupu, nebyl žádným přesvědčeným křesťanem. Obecně měl výhrady proti organizovanému náboženství. Své konverze litoval. Byl poté odmítán židy i křesťany. Přátelil se mimo jiné i s Karlem Marxem.

¹³³ HEINE, Heinrich. *Hebrejské melodie*, Knihovny Člunu, Svazek I, pořádá K. Janský, Praha 1911, překlad Alfred Fuchs.

¹³⁴ Tamtéž. S. 13. V českém ekumenickém překladu: „*Jestli, Jeruzaléme, na tebe zapomenu, ať mi má pravice sloužit zapomené. Ať mi jazyk přilne k patru, nebudu-li si tě připomínat, nebudu-li Jeruzalém považovat za svou svrchovanou radost.*“ (Žalm 137:5-6)

*Ale drzý Mohamedán
cválá hrdě touto cestou,
v sedle komíhaje, mává
oštěpem, jenž v slunci září.*

*Ve hruď ubohého pěvce
vrazil smrtící svůj oštěp,
odletěl pak rychle odtud
jako okřídlený stín.*

*Rabbiho krev tiše tekla,
tiše dozpíval svou píseň
dopěl – v smrti naposledy
vzdechl pro Jerusalem.¹³⁵*

Heine ve své básni nabízí následně i interpretaci, že onen Saracén byl vlastně anděl v utajení, kterého z nebes seslal sám B-h, aby na nebesa povznesl Haleviho duši jako akt lásky, aby zbytečně na zemi netrpěl. Na nebesích mu pak „svaté sbory andělů“ zazpívali *Lecho dodi likras kalo*.¹³⁶ S nastupujícím proto-sionistickým hnutím, byla osobnost Haleviho přivítána a uchopena s nadějemi a Heineho báseň *Juda ben Halevy* byla už v roce 1886 přeložena do hebrejštiny.¹³⁷

Další prominentní postavou německého prostředí, kterou osud Haleviho hluboce inspiroval, byl židovský filozof a teolog Franz Rosenzweig¹³⁸. Ponořil se do dlouhodobého niterného dialogu s poezií Haleviho. Rosenzweig přeložil do němčiny řadu Haleviho básní.¹³⁹

5.3 Svědectví káhirske genizy

Znalost o skutečném konci Haleviho poutě do Erec Jisra'el se zcela změnila již zmíněným objevem a zpracováním dokumentů z káhirske genizy. Do té doby se většina vědců

¹³⁵ HEINE, Heinrich. *Hebrejské melodie*. S. 34-35.

¹³⁶ Heine šabatový hymnus *Lecha dodi* vítající nevěstu šabatu mylně připisuje Halevimu. Skutečným autorem je Šlomo Alkabez, rabín, básník a kabalista ze Safedu, žijící v 16. století.

¹³⁷ A to dokonce dvakrát v témže roce (1886) - S.Mendelkerenem a S.Z.Luriou.

¹³⁸ Franz Rosenzweig (1886-1927) uvažoval o konverzi ke křesťanství, ale prožil mystické osvícení během jom kipurové bohoslužby a zůstal židem.

¹³⁹ Např. sbírka do němčiny přeložených a komentovaných básní vyšla pod názvem *Jehuda Halevi: Zweiundneunzig Hymnen und Dedichte* v 1. vydání roce 1927 v Berlíně. Byla přeložena i do angličtiny.

a historiků klonila k verzi, že Halevi nikdy až do Erec Jisra'el nedorazil, a že nejpravděpodobněji zahynul již na cestě z Egypta, vnitrozemím po souši.

Potom byl ale objeven dopis básníkova patrona Chalfona Haleviho se zprávou, že loď s básníkem na palubě vyplula z Alexandrie 14. května 1141, po týdenním čekání na správný západní vítr. Ukázalo se, že básník zvolil cestu po moři. Nejpravděpodobnější je, že loď plula z Alexandrie do křesťany ovládaného přístavu Akko. Žila tam židovská komunita, která byla v té době považována za nejdůležitější komunitu palestinského židovstva. V Akku také začínaly cesty poutníků do Svaté země. Benjamin z Tudely píše (v roce 1173): „Odtamtud je jeden den do Acre, to je Akko na hranicích území patřícího kmeni Ašer, a tam začíní Země izraelská. Město leží u Velkého moře a má velký přístav zvaný Porto, kam připlouvají všichni poutníci, kteří cestují do Jeruzaléma. (...) Žije tam na dvě stě Židů.“¹⁴⁰

Je znám datum odplutí lodi s Halevim na palubě, cesta z Alexandrie do Akka trvala obvykle ne déle než 10 dní a víme, že Halevi zemřel v měsíci *avu* téhož roku.

I kdyby tedy zemřel na začátku měsíce *av*, zůstávají mu zhruba dva měsíce (celý měsíc *tamuz* a přinejmenším části *sivanu* a *avu*) na jeho pobyt na půdě Erec Jisra'el. Je tedy možné, (i když to není dokázáno), že se skutečně vydal do Jeruzaléma a navštívil ho.

5.4 Básníkova smrt

Zřejmě jediným skutečným svědectvím o smrti Judy Haleviho je několik dopisů (lépe řečeno zlomků dopisů) jeho přátel či současníků, které se zachovaly v káhirské genize. Žádný z nich nepopisuje explicitně okolnosti jeho smrti, ale je možné usuzovat z obsahu, tónu a z volby slov v těchto dokumentech.

Hlavní svědectví podává dopis Natana ben Šmuela, tajemníka egyptského *nagida* Šmuela ben Chananiji, který napsal (v hebrejštině) Abrahamovi ben Mazhirovi uznávanému náboženskému učenci v Damašku. Dopis je datován měsícem říjnem 1141. R. Scheindlin uvádí toto znění části dopisu:

Předpokládám, že vaše excelence ví o záležitosti mistra Judy Haleviho, spravedlivého a svatého muže (památka svatého je požehnáním), o kterém praví proroci pravdivě prorokovali „Oko nikdy nevidělo“ (Izajáš 64:3¹⁴¹). Byl rytířem zbožnosti

¹⁴⁰ BENJAMIN z Tudely. Cesty rabi Benjaminova blahé paměti. (Dva středověké hebrejské cestopisy). S. 20.

¹⁴¹ „Od věků se něco takového neslyšelo, k sluchu neproniklo, oko nespatriilo, že by jiný B-h, mimo tebe, učinil něco pro toho, kdo na něj čeká“. (Iz 64,3)

*a Tóry ... Jeho spravedlnost je doložena jeho slovy ... který zpívá jako ptáci ...
k věčnému odpočinku ... v zahradě Hospodinově.*¹⁴²

Části dopisu i jeho zbytek je nečitelný. R. Scheindlin upozorňuje na zvláštnost použití termínu „záležitost“ na místo případnějšího „smrt“¹⁴³. A také na to, že autor dopisu pozměnil obvyklou formuli ZC „L“¹⁴⁴ (památka spravedlivého je požehnáním), což je biblický citát¹⁴⁵ na méně obvyklé ZK „L“¹⁴⁶ (památka svatého je požehnáním). Tato změna nad míru povyšuje stupeň respektu vůči Halevimu. Termín *kadoš* býval používán jako výraz nejvyššího respektu pro osoby ještě žijící, ale ve vztahu k osobám zesnulým byl nejčastěji používán ve významu mučedník. Nathanovo specifické tvrzení, že Haleviho skon byl predikován proroky, tento nádech ještě umocňuje. Doprňuje to i přímá citace Izajáše, jakoby chtěl říct, že nikdy nebylo rovného Halevimu. Citát má eschatologický nádech, protože byl tradičně chápán jako vize B-ha, tj. jako odměna očekávající spravedlivého v ráji. Sám Halevi používal tento verš ve svých eschatologicky laděných verších ve spojení s jeho touhou po vizuální zkušenosti s B-hem.

Takovéto vysoce oceňující hodnocení Judy Haleviho jeho současníky nebylo ojedinělé. Jenom se potvrdilo, že jeho svatá pouť byla chápána jako vědomý akt až sebezničující osobní zbožnosti, a že to také byl jeho vědomý záměr.

Hillel Halkin ve své knize *Yehuda Halevi*: „Byl konečně tam, kde chtěl vždycky být: zcela v rukou Hospodinových.“¹⁴⁷ Pravda je, že jistotu, jak přesně Halevi zemřel, nemáme, a je dost pravděpodobné, že ani nikdy mít nebudeme. I po vyhodnocení nálezů z káhirské genizy existuje více teorií, žádná z nich se však nedá zcela dokázat. Je však možné se poučit z historie bádání. Ještě v průběhu 19. století byla *ibn Jachjova* legenda považovaná za naprostý výplod fantazie a většina badatelů byla přesvědčena, že Halevi do Země izraelské nikdy nedorazil (tento názor mezi odborníky převažoval)¹⁴⁸. Jiní byli naopak přesvědčeni, že legenda může mít pravdivé jádro (a že došlo k pouhé záměně vraha-křížáka za vraha-

¹⁴² SCHEINDLIN, R. *The Song of the Distant Dove*. (Epilogue). S. 252.

¹⁴³ Na druhé straně Goitein v *Volume V: The Individual* cituje tuto větu poněkud odlišně „jistě víte, co se stalo našemu mistrovi, Judovi Halevimu, když j jeho památka požehnaná, světci, zbožnému muži, který byl zcela jistě predikován proroky pravdy“. Obě citace jsou ovšem anglické překlady.

¹⁴⁴ *Zecher cadik livracha*.

¹⁴⁵ „Památka spravedlivého bude k požehnání, kdežto jméno svévolníků zpráchniví“. (Příslaví 10,7)

¹⁴⁶ *Zecher kadoš livracha*. Výraz *kadoš* se v tomto spojení používá i pro připomenutí památky mučedníků.

¹⁴⁷ HALKIN, H. *Yehuda Halevi*. S. 235.

¹⁴⁸ V encyklopedickém díle *Encyclopaedia Hebraica* (z roku 1950) se o Halevim dočteme „zemřel 1141 v Egyptě“. Stejně tak např. v *Encyclopaedia Britannica*.

muslima)¹⁴⁹. Další (poněkud ojedinělou) teorií bylo, že Halevi se do Země zaslíbené dostal, ale byl tak zničen realitou, že se vrátil do Španělska jako zlomený muž¹⁵⁰. Výše citovaný dopis Natana ben Šmuela je bohužel velice poničený a jeho části chybí. Avšak jen několik řádků pod zmínkou o Halevim ZKL je těžce čitelný úryvek textu „v bránách Jeruzaléma“¹⁵¹. Je opravdu možné, že legenda ibn Jachji měla reálný základ?¹⁵²

Ve svém cyklu přednášek o Halevim píše rabín Berel Wein¹⁵³: „Jako v případě Moše rabejnu ani v případě Judy Haleviho nevíme, kde je pohřbený. To je služba, kterou B-h prokazuje některým z našich největších lidí. Nikdo je nemůže rušit.“¹⁵⁴

Na závěr mé práce o Judu Halevim cituji německého historika Heinrich Graetze, který o básníkovi napsal:

„Jeho jméno zaslouží v letopisech lidstva samostatnou stránku ozdobenou zlatým lemem. Abychom ho popsali výstižně a opravdově, museli bychom si z poezie vypůjčit její nejzářivější barvy a její nejsladší tóny. Juda Halevi byl jeden z vyvolených, ke kterému může být rčení „k obrazu B-žímu“ přiřazeno bez nadsázky. Byl skvělý myslitel, hodnotný muž judaismu, který byl skrze jeho poezii a jeho myšlenky povznesen a zduchovněn. (...) Tak jako dal výraz národnímu cítění Izraele ve svých písních Siónu, tak i interpretoval, lze-li to tak říci, národní myšlenky judaismu duchaplným a spirituálním způsobem. Využil poezii a filozofii pouze ke zvelebení a oduševnění dědictví Izraele.“¹⁵⁵

¹⁴⁹ Např. ruský historik počátku 20. století Simon Dubnow (1860-1941).

¹⁵⁰ To byl názor Israela Zinberga (1873-1939), autora rozsáhlé historie hebrejské a jidiš literatury.

¹⁵¹ HALKIN, H. *Yehuda Halevi*. S. 240.

¹⁵² HALKIN, H.. *Yehuda Halevi*. S. 237-242.

¹⁵³ WEIN, Berel Rabbi (1934-), americký ortodoxní rabín, učenec a spisovatel. Blíže viz [online] <http://www.rabbiwein.com/>

¹⁵⁴ WEIN, Berel. *The Life and Times of Rabbi Yehuda Halevy*. [online] <http://www.rabbiwein.com/His-Life-and-TimesbrRabbi-Yehuda-Halevy-P317.html>

¹⁵⁵ GRAETZ, H. *The History of Jews*. VOL III, 1898, S. 321. [online] <http://www.unz.org/Pub/GraetzH-1898v03-00311>

ZÁVĚR

Juda Halevi napsal svým celým srdcem desítky, ba stovky básní a popsal celý filozofický systém s cílem přesvědčit *am jisrael*, žijící v diaspoře (tedy v galutu), že jejich místo je v *Erec Jisra'el*. Přesvědčit je o tom, že jedině tam jsou Židé skutečně blízko svému B-hu, jedině tam mohou naplnit své poslání vyvoleného národa a svoji část Smlouvy, kterou uzavřeli jako národ na Sinaji. Konec konců Izrael je částí oné *Země zaslíben*, o jejímž darování Hospodinem izraelitům čteme opakovaně v samotné Tóře. Halevi na základě vlastní zkušenosti viděl stále znovu a znovu se opakující období časů tragických pro Židy, časů, které se nevyhnou snad žádné generaci. Nemodlí se snad Židé směrem k Jeruzalému, nemodlí se snad za obnovení slávy Izraele a Jeruzaléma? Zároveň ale respektoval, že rozhodnutí je na každém individuálně. Ale cítil jako naprostou nutnost uskutečnit to, o čem byl sám tak pevně přesvědčený a vydal se na cestu, aby vykonal *aliju*, neboť jeho cesta do Země zaslíbená nebyla pouhou poutí (z poutě se poutníci navracejí zpět do svých domovů), ale skutečnou *alijou*. Halevi chtěl zemřít v zemi praotců, ve svaté zemi *Erec Jisra'el*, tam kde byl podle svého přesvědčení svému Hospodinu nejbližší.

Moje práce se zabývá životem a dílem Judy Haleviho. Důraz je položen na takové události jeho života a na taková díla, která ilustrují fakt, že na svoji závěrečnou cestu se Halevi vnitřně připravoval velice dlouho. I když prožil zřejmě velice klidné a šťastné dětství a mládí, i když byl celý život poměrně dobře hmotně zajištěný, i když získal už za svého života značný věhlas a uznání, přesto pociťoval vnitřní neklid a nespokojenost se svým životem, který se mu zdál nenaplněný a nepatřičně prožívaný. Halevi velice miloval Andalusii a s těžkým srdcem opouštěl nejen zemi svých předků, ale i svoji (byť nepříliš početnou) rodinu. O tom jak mimořádný a nezvyklý jeho čin byl, svědčí i to, že se na cestu vydal sám, což zřejmě znamená, že se mu nepodařilo nikoho přesvědčit, aby ho doprovázel. Cesta do *Erec Jisra'el* v té době nebyla rozhodně bezpečná, ani jednoduchá. Cestování po moři i po souši znamenalo snášet nepřízeň a rozmary počasí, stejně tak jako život ohrožující přítomnost banditů a lupičů. Samotný cíl, Jeruzalém, byl v rukou křižáků a Židům bylo zapovězeno ve městě přebývat.

Ačkoliv od života Haleviho uplynula dlouhá staletí (více než 900 let), většinu té doby byl Halevi znám jako autor svého jediného filozofického díla *Kuzari* a určitého omezeného počtu básní, které se zachovaly hlavně v liturgii. O jeho životě nebylo známo téměř nic a o jeho smrti se zachovala pouze legenda. Teprve v 19. století došlo k zásadním a nečekaným

objevům, které nám přinesly nové znalosti o jeho životě a zejména obrovské množství jeho básní. „Načasování“ tohoto objevu obdivuhodně korespondovalo se vznikem sionismu, který Haleviho přijal jako svého, a podnítil tak nový život díla tohoto excelentního hebrejského básníka a filozofa.

Chce se věřit, že Halevi se na konci svého života do Jeruzaléma skutečně dostal a zažil ono obdivuhodné a speciální kouzlo, *genius loci*, toho místa. I kdyby se tak nestalo, představme si, že by Juda Halevi navštívil dnešní Izrael a uviděl milióny Židů žijících v Zemi zaslíbené, v Erec Jisra'el, modlicích se u Zdi nářků v Jeruzalémě a studujících také jeho texty v ješivách a školách. Jistě by to považoval za zázrak. Zázrak, ke kterému přispěl svým životem i dílem také on sám.

SUMMARY IN ENGLISH

Judah Halevi wrote from his heart tens and hundreds of poems and also described the whole philosophical system in order to persuade *am jisrael* living in the diaspora (*galut*) that their only proper place to live is the Eretz Jisra'el. To convince them that only there the Jews are near to their G-d and only there they can fulfill their mission of the chosen people and their part of the Covenant which they sealed on the Mount of Sinai. After all Israel is the part of the Promised Land given by G-d to Izraelites and we read about it in the Torah repeatedly. Halevi himself saw tragic times in the history of the Jewry reappearing again and again, times that do not skip any generation. Do not Jews pray toward Jerusalem, do not they pray for renewal of glory of Israel and Jerusalem? At the same time Halevi respected it was on every individual to decide for himself. But he himself felt urgent need to set for the journey. Finally he left his home and family and board the ship to the Eretz Jisra-el (via Egypt). It was not a pilgrimage he was leaving for ever. It was *aliya* (emigration). He wanted to die in the land of forfathers, in the Holy Land where he was according to his conviction near to his *Adonai*.

This my thesis deals with the life and work of Judah Halevi. The stress is put on those events and that work of his which illustrate the fact that he has been preparing internally for his final journey quite a long time. Although he lived quite comfortable childhood and youth, although he gained acknowledgment and got quite a credit as an adult still he was feeling deep dissatisfaction with his own life. He considered it empty and not properly lived.

Halevi loved Andalusia and it was very hard for him to leave the country of his family and his forfathers. His act was quite extraordinary and exceptional. He set for the journey alone as he did not succeeded in persuading other people to join him. Travelling both on the sea and dry land was uncomfortable and dangerous. The target itself, Jerusalem, was in the hands of hostile Crusaders and it was not allowed for Jews to settle there anyway.

Halevi was long time known mostly for his only philosophical work *Kuzari* and some poems which became preserved as the part of the liturgy. It was very little known about his life and there was only a legend concerning his death. Only during the late 19th century there were unexpected and breaking discoveries made and they provided new knowledge about his life and above all tremendous number of his poems. The timing of those discoveries was admirably in accordance with the beginning of sionism which took Halevi as one of his own. This brought the new life for the work of this excellent Hebrew poet and Jewish philosopher.

One wants to believe that Halevi indeed got to Jerusalem itself. Even if not let's just imagine he could come and see Israel today and see millions of Jews living in the Eretz Jisrael, praying by the Wailing Wall, studying in all those *jeshivot* and schools. Surely he would consider it a miracle. A miracle to which he contributed with his life and work.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

Prameny

Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona : (včetně deuterokanonických knih) : český ekumenický překlad. 11. vyd. Praha: Česká biblická společnost, 2005c1985, 1007283 s. ISBN 80-858-1037-9.

Biblia Hebraica Stuttgartensia. Cooperantibus H. P. Ryger et J. Ziegler ed. K. Elliger et W. Rudolph. 5. ed. emendata, verbesserte Aufl., Studienausg. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997. ISBN 34-380-5222-9.

GOITEIN, Shelomo Dov. *Mediterranean Society Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza.* Volume V: The Individual. United States: U CALIF BERKELEY PR (CA/NJ), 2000. ISBN 978-052-0221-628.

HALEVI, Rabbi Yehudah. *The Kuzari: In Defense of the Despised Faith.* Newly translated and annotated by Rabbi N. Daniel Korobkin. NY: Feldheim Publishers, 2009, 723 p. ISBN 978-158-3308-424.

HEINE, Heinrich. *Hebrejské melodie,* Knihovny Člunu, Svazek I, pořádá K. Janský, Praha 1911, překlad Alfred Fuchs.

SCHEINDLIN, Raymond P. *The Gazelle. Medieval Hebrew poems on God, Israel, and the Soul.* New York: Oxford University Press, 1999, 274 p. ISBN 01-951-2988-1.

Sekundární literatura

BENJAMIN Z TUDELY, PETACHJA Z ŘEZNA. *Dva středověké hebrejské cestopisy.* Vyd. 1. Překlad Jiřina Šedinová. Praha: Argo, 2002, 97 s. ISBN 80-720-3436-7.

BOUŠEK, Daniel. *Židovská pouť a poutní místa na Blízkém východě v hebrejské cestopisné literatuře 12. - 16. století.* Vyd. 1. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2008, 380 s. ISBN 978-802-4614-441.

HALKIN, Hillel. *Yehuda Halevi.* 1st ed. New York: Nextbook/Schocken, 2010, 353 p. ISBN 978-080-5242-065.

CHAZAN, Robert. *Židé středověkého západního křesťanského světa: (1000-1500).* Vyd. 1. Překlad Eduard Geissler. Praha: Argo, 2009, 308 s. Každodenní život, sv. 42. ISBN 978-802-5701-386.

ROSENZWEIG, Franz. *Ninety-Two Poems and Hymns of Yehuda Halevi.* Do angličtiny přeložili T.Kovach, E.Jospe a G.G.Schmidt. N.Y.: State University of New York Press, 2000. 283 s. ISBN 0-7914-4390-6

SCHEINDLIN, Raymond P. *The Song of the Distant Dove: Judah Halevi's Pilgrimage.* New York: Oxford University Press, 2008, 310 p. ISBN 978-019-5315-42-4.

BOUŠEK, Daniel. Právní postavení Židů v islámských zemích ve středověku, Druhá kapitola v: ŠEDINOVÁ, Jiřina. *Dialog myšlenkových proudů středověkého judaismu: mezi integrací a izolací*. 1. Vyd. Praha: Academia, 2011, 580 p. ISBN 80-200-1910-3.

YAHALOM, Joseph. *Yehuda Halevi: Poetry and Pilgrimage*. Translated by Gabriel Levin. Jerusalem: Hebrew University Magnes Press, 2009, 230 p. ISBN 96-549-3426-4.

Užité encyklopedie a slovníky

NEWMAN, Ja'akov, SIVAN Gavri'el. *Judaismus od A do Z: slovník pojmů a termínů*. Vyd. 1. Překlad Markéta Zbavitelová, Dušan Zbavitel. Praha: Sefer, 1992, 285 s. Judaika, sv. 1. ISBN 80-900-8953-4.

WEINGREEN, Jacob. *Učebnice biblické hebrejštiny*. 1. čes. vyd. Překlad z angličtiny J. Hermach a M. Mikulicová. Praha: Karolinum, 1997, 357 s. ISBN 80-718-4345-8.

Elektronické zdroje

An Invitation to Piyut. Hazmana l'pijut. Obsahuje zhudebněné básně J.Haleviho. <http://www.piyut.org.il/cgi-bin/search.pl?lang=en&teiman=&Author=38>

HALKIN, Hillel. *The selected Poems of Yehuda Halevi* (e-book). NextBook Press. 2011. <http://nextbookpress.com/books/1589/the-selected-poems-of-yehuda-halevi/>

Jewish Encyclopedia. The unedited full-text of the 1906 Jewish Encyclopedia, 2002 – 2011. The website contains the complete contents of the 12-volume Jewish Encyclopedia, which was originally published between 1901-1906. <http://www.jewishencyclopedia.com/>

Jewish Virtual Library. Produced by AICE (American-Israeli Cooperative Enterprise). 2012. <http://www.jewishvirtuallibrary.org>

My Jewish Learning. The transdenominational website of Jewish information and education. Launched in 2003. <http://www.myjewishlearning.com/>

STILLMAN, Norman A. *Buried Treasure*. Článek na Jewish Review of Books. 2011. <http://www.jewishreviewofbooks.com/publications/detail/buried-treasure>

Taylor-Schechter Genizah Research Unit in Cambridge University Library (University of Cambridge, the U.K.). <http://www.lib.cam.ac.uk/Taylor-Schechter/>

WEIN, Berel. *The Life and Times of Rabbi Yehuda Halevy*. The Destiny Foundation. 2008. <http://www.rabbiwein.com/His-Life-and-TimesbrRabbi-Yehuda-Halevy-P317.html>